

ACAPARAMENT DE TERRES A GUATEMALA:

UNA MIRADA DES DELS DRETS HUMANS I ELS
FEMINISMES CRÍTIKS D'AMÈRICA LLATINA

EL CAS DEL MONOCULTIU
DE PLÀTAN I PALMA D'OLI
A LA BLANCA

Setem

#STOPAcaparamentTerres

NOTA PER A LA LECTURA

La pretensió d'aquest informe és sensibilitzar sobre el problema de l'acaparament de terres des d'una mirada camperola i feminista de les comunitats guatemalenes a les persones, comunitats i organitzacions del Nord Global. Amb aquesta finalitat i per la seva facilitat de comprensió en la lectura, s'ha redactat usant expressions i paraules occidentalitzades que, segons les diverses sensibilitats dels pobles ancestrals guatemalencs i del Feminisme Comunitari Territorial, no només no són usades sinó que són criticades com una expressió més de el colonialisme lingüístic i simbòlic. Tal és el cas d' "Amèrica Llatina" ("Abya Yala", en idioma kuna, acceptada com a alternativa pel Consell Mundial de Pobles Indígenes, 1977) o "Guatemala" ("Iximulew" en idioma kaqchiquel), a nivell polític i lingüístic, i "recursos naturals "(segons aquesta visió," la naturalesa no és un recurs que l'ésser humà faci servir, sinó un espai sagrat en el qual viu conjuntament amb altres criatures ") o " postcolonialisme "(" mai s'ha deixat de colonitzar els cossos i els territoris ") a nivell de categories conceptuals.

Des d'aquest prisma cal ressaltar que, si bé es fa referència en diversos moments al Feminisme Comunitari Territorial de Guatemala, aquest és molt més ric i profund del que aquí es pugui reflectir. A més, aquest dialoga i intercanvia fluidament amb altres moviments dels que aquí també es recullen visions (l'"enroncament patriarcal", per exemple, és una expressió encunyada en origen pel feminisme comunitari d'origen aimara). En aquest sentit, el present informe pretén donar una primera mirada des de les lluites feministes crítiques d'Amèrica Llatina -assumint la seva gran pluralitat i diversitat- com a resistència més visible i necessària al patriarcat colonial que encara avui persisteix i envaeix els territoris i cossos de les dones guatemalenes mitjançant l'acaparament de terres de l'agroindústria.

ÍNDEX

PART 1:

L'ACAPARAMENT DE TERRES D'ALLÒ GLOBAL A ALLÒ LOCAL: EL CAS DE GUATEMALA

1. CONTEXTE MUNDIAL DE L'ACAPARAMENT DE TERRES

- Un fenomen històric que s'aguditza actualment p. 5
- Repercussions en els petits camperols: rics més rics i pobres més pobres p. 6

2. AMÈRICA LLATINA EN EL PUNT DE MIRA DE L'AGROINDÚSTRIA: EL CAS DE GUATEMALA

- De l'agroindústria a les lluites indígenes i camperoles p. 7
- Història i situació actual del *land grabbing* a Guatemala p. 8

3. EL FACTOR SOCIOLÒGIC I CULTURAL: UNA COL·LISIÓ DE MODELS DE VIDA

- La versió maia del *Buen Vivir*: l'ésser humà com a part de l'ecosistema p. 10
- La dona com a preservadora dels recursos naturals i sostenidora del cicle de vida p. 12
- Dels criolls espanyols als *ladinos* o mestissos: l'encarnació del conflicte identitari p. 12
- Racisme, colonització cultural i autosabotatge p. 13
- Desigualtats i efecte migratori p. 14

PART 2:

ESTUDI DE CAS: MONOCULTIUS DE PLÀTAN I PALMA D'OLI AL MUNICIPI DE LA BLANCA

1. CONTEXTE SOCIOAMBIENTAL I INICIS DE L'ACAPARAMENT

- Reserves ecològiques, recursos hídrics i coexistència amb l'activitat humana p. 16
- Comunitats i etnicitat: l'herència del poble maya-mam i la tradició camperola p. 17
- Els inicis de l'acaparament de terres a la Blanca p. 17
- Ampliació i parcel·lació de la propietat p. 18

2. MONOCULTIUS A LA BLANCA I LES SEVES CONNEXIONS AMB EL MERCAT INTERNACIONAL

- L'arribada dels grans monocultius p. 18
- Aparició i expansió del plàtan i la palma d'oli africana fins avui p. 19
- En què consisteix el monocultiu de palma d'oli africana? Expansió i interessos comercials p. 20
- De la Blanca a l'Estat espanyol: exportació de palma per a "bio"dièsel p. 20
- Monocultiu de plàtan: expansió i interessos comercials p. 21
- Agroamèrica i la guerra comercial de l'Estat guatemalenc amb l'espanyol p. 21
- El plàtan i els segells d'agricultura "sostenible" p. 22

3. VULNERACIÓ DE DRETS AMBIENTALS, ECONÒMICS I CULTURALS: UNA MIRADA DES DELS FEMINISMES CRÍTIQS D'AMÉRICA LLATINA

- Dona camperola, desigualtats i entroncament patriarcal p. 22
- La despossessió del "territori-terra" en les dones de la Blanca p. 23
- La despossessió del "territori-cos" p. 28

4. RESISTÈNCIES DES DE LES COMUNITATS

- Història d'una lluita judicial: la Blanca contra BANASA i HAME p. 31
- Denúncies infructuoses: de l'agroindústria a l'estat de Guatemala p. 31
- Dones en lluita: organització i criminalització de la protesta p. 32

PART 3:

CONCLUSIONS

1. DRETS HUMANS: RESPONSABILITATS COMPARTIDES

- Extractives de recursos, extractives de drets p. 35
- La tebiesa jurídica i la responsabilitat de l'estat de Guatemala p. 35
- D'allò local a allò global: incidència sobre l'agronegoci i dels actors governamentals del Nord p. 35

2. ES POT ATURAR L'ACAPARAMENT DE TERRES? DE LA SOBIRANIA ALIMENTÀRIA A UNA NOVA CULTURA DE RELACIÓ AMB LA TERRA

- Sobirania alimentària: acció crítica i descolonització discursiva p. 36
- De la Blanca al món: cap a un canvi de model amb mirada feminista, comunitària i transcultural p. 37

PART 1:

L'ACAPARAMENT DE TERRES D'ALLÒ GLOBAL A ALLÒ LOCAL: EL CAS DE GUATEMALA

Terres assecades per a monocultiu a la Blanca, anteriorment llera del riu Pacayá.

1. CONTEXT MUNDIAL DE L'ACAPARAMENT DE TERRES

Coincidint amb la publicació d'aquest informe, el món està patint una pandèmia mundial d'efectes socioeconòmics incalculables que, entre altres conseqüències, està centrant l'atenció mediàtica i social del Nord global en la producció alimentària.

Des del moment en que la humanitat descobreix l'agricultura, els i les camperoles han tingut i segueixen tenint la responsabilitat d'alimentar el món, a totes les persones que l'habitem. No obstant això, la manera com s'ha produït històricament l'activitat agrícola i, sobretot, el valor que socialment se li ha donat, ha variat de manera substancial segons l'etapa històrica i cada societat.

Des d'uns inicis en què l'agricultura —independentment de la civilització humana— se solia considerar una activitat sagrada en la qual s'agraïa a les diverses deïtats per la pluja, el sol o la fertilitat de la terra, fins a una modernitat globalitzada on la terra i els productes que hi neixen es consideren meres mercaderies per a l'especulació, el sistema agrícola s'ha convertit en una mena d'eina d'explotació (humana i mediambiental) al servei de l'especulació i els grans fluxos de capital internacionals.

Així, el sòl fèrtil i els recursos naturals s'han anat concentrant cada vegada en menys mans, especialment en els països de Sud global —proveïdors per antonomàsia dels productes agrícoles que es consumeixen al Nord— en un fenomen pel qual els petits camperols han estat, al seu torn, expulsats de les seves terres i desproveïts dels seus tradicionals mitjans de vida, de manera que han hagut de reemplaçar-los pel treball precari a jornal en grans plantacions de monocultiu industrial o, en el cas més extrem, per migracions en massa als estats o regions amb economies capitalistes més desenvolupades.

Aquest procés, que s'ha anomenat "acaparament de terres" (*land grabbing* en anglès), té lloc des de les colonitzacions europees als segles XV i XVI, però s'ha sofisticat i expandit exponencialment des dels anys setanta del segle XX, gràcies a la reestructuració de sistema agroalimentari mundial incentivada per l'FMI i el Banc mundial i, darrerament i amb especial cruïa, després de la crisi financera global del 2008.

Davant l'arribada, com sembla inevitable, d'una crisi econòmica internacional sense precedents fruit de la COVID-19, cal posar el focus de l'atenció pública en aquest fenomen perquè la crisi no acabi, com acostuma a passar, devastant, més si és possible, els i les petites productores que alimenten el món.

Un fenomen històric que s'aguditza actualment

Avui dia, l'acumulació desmesurada de terres es vincula àmpliament als anomenats en el seu moment "països emergents" (Xina, Índia, Sud-àfrica, Egipte...), d'una banda, i a l'enorme especulació del sector financer que té l'origen en països del Nord global (EUA, UE...), de l'altra.

L'adquisició de terres de certs estats —BRICS— per d'altres crida sobretot l'atenció perquè és massiva, perquè s'han fet tantes i tan importants transaccions en poc temps i, sobretot, perquè els estats venedors són molt vulnerables a la inseguretat alimentària,¹ de manera que aquest procés ve a ser com una gran paradoxa.

Tal com reconeixen diverses organitzacions² amb una trajectòria en l'estudi dels casos a l'Àfrica o Àsia, es miri per on es miri, tant la indústria alimentària com la nova indústria dels agrocombustibles, promoguda com a resposta al canvi climàtic, sembla basar-se en l'expulsió de la gent de la seva terra.

Les dues grans crisis globals que van esclatar el 2008 (la crisi alimentària mundial i la crisi financera, més àmplia, i de la qual la crisi alimentària forma part) van engendrar una nova i preocupant tendència a comprar terres per a la producció deslocalitzada d'aliments, una tendència que es manté. Són dues agendes paral·leles que impulsen dos tipus diferents d'acaparadors de terres. Però encara que els seus punts de partida difereixin, els seus passos acaben convergint.

Com indica l'ONG GRAIN, en el primer grup d'"acaparadors" trobem diversos "països emergents", amb la Xina i l'Índia al capdavant. Aquests depenen de la importació d'aliments i estan preocupats per com són de competitius aquests mercats, de manera que busquen "deslocalitzar" la seva producció interna d'aliments, apoderant-se i controlant terres agrícoles en altres països. Així, aquests governs senten "inseguretat alimentària" perquè desconfien que els mercats els proveeixin de la quantitat d'aliments que necessiten i estan comprant terres a tot arreu per produir els seus propis aliments. D'altra banda, els governs que estan sent "seduïts" per utilitzar les seves terres agrícoles donen generalment la benvinguda a aquests oferiments de noves inversions estrangeres.

El segon grup d'especuladors, com apuntàvem abans, opera mogut pels beneficis financers. Davant la caiguda financera generalitzada de 2008, tota mena d'actors de les finances o de la indústria alimentària van recórrer a la terra per produir aliments, per a combustibles i com

¹ VVAA. *The global land grab. A primer*. TNI, 2013.

² VVAA. *¡Se adueñan de la tierra! El proceso de acaparamiento agrario por seguridad alimentaria y de negocios en 2008*. GRAIN, Barcelona, 2008.

a nova font de lucre. La terra mateixa no és una inversió típica per a gran part d'aquestes empreses transnacionals amb radicació original en els països del Nord global (EUA, Europa). De fet, és tan fàcil que la terra es vegi enmig de conflictes polítics que molts països ni tan sols permeten que pugui ser propietat d'estrangers. I la terra no es valora de la nit al dia, així que per tenir rendibilitat els inversors necessiten augmentar-ne les capacitats productives.

Però, tal com indica GRAIN, la crisi alimentària i financera, juntes, van convertir les terres agrícoles en un nou actiu estratègic. En molts indrets del món, els preus dels aliments són alts i els de la terra, baixos. I la majoria de les "solucions" a la crisi alimentària parlen d'extreure més aliments a la terra, de manera que els "taurons financers" van veure amb bons ulls aconseguir el control de les millors terres, prop de subministraments d'aigua disponibles, com més aviat millor.

Allò que tots dos grups d'acaparadors-especuladors tenen en comú és que el sector privat acabarà tenint-ne el control. A la recerca de la seguretat alimentària, els governs són els que van al capdavant per mitjà d'una agenda de polítiques públiques, però en la recerca de guanys financers són estrictament els inversors els que fan els seus negocis com de costum. Però si bé són els funcionaris públics els qui negocien els contractes d'apropiació de terres que proporcionin "seguretat alimentària", explícitament s'espera que el sector privat s'apoderi de la terra i lliuri productes.³ Així que tots dos carrils de l'acaparament s'encaminen en una mateixa direcció: les empreses privades estrangeres estan obtenint noves formes de control sobre terres agrícoles per produir aliments, no per a les comunitats locals sinó per al consum a l'estranger i, sobretot, per omplir les butxaques dels especuladors dels països rics. Es tracta d'una mena de nou colonialisme que té lloc sense dissimular i amb l'emparedament de la legalitat comercial internacional.

Repercussions en els petits camperols: rics més rics i pobres més pobres

Per la seva banda, a mesura que avança aquest procés, els petits agricultors, treballadors i, en general, les persones que habiten les comunitats locals afectades per l'acaparament de terres perden l'accés a la terra a marxes forçades, fet que a mitjà termini repercuteix de manera dramàtica en les seves possibilitats de supervivència alimentària i atempta de ple contra la seva sobirania en aquest punt.

Així, els inversors privats i els governs que els emparen, com també els organismes internacionals de "desenvolupament" (FMI, Banc Mundial, FAO...), argumenten a l'uníson i fomenten entre la població la idea que

aquests monocultius generen llocs de treball i que això els portarà més riquesa. Però, com s'ha vist en perspectiva des de l'època colonial amb promeses d'igual importància, això no solament no es compleix sinó que les condicions de les comunitats locals acostumen a empitjorar ostensiblement a mitjà i llarg termini, i les aboca a situacions de pobresa per desposseïció de les seves terres i mitjans de vida tradicionals.

Tenint present la tenacitat de les organitzacions internacionals i dels governs nacionals que donen suport a aquesta visió i faciliten el control de les terres als àvids inversors estrangers com a solució retorçada a la crisi alimentària, tot això comença a derivar en un conflicte aferrissat amb la població que té difícil resolució.

Un altre aspecte important que no es pot ignorar és que aquests acords consoliden l'agricultura orientada a l'exportació, un rumb que, senzillament, no és apropiat en la majoria dels països triats. L'enorme pressió de les últimes dècades per produir aliments destinats a mercats externs en comptes de fer-ho per als mercats interns és el que va fer que l'impacte de la crisi alimentària de 2007-2008 fos tan greu per a tanta gent en el Sud global.⁴ No tots poden comprar aliments en el mercat mundial, sobretot quan els salaris i ingressos reals de la majoria de la gent no han augmentat als últims anys.

Alguns negocis d'aquest tipus inclouen, fins i tot, agendes socials com la construcció d'hospitals o escoles; però tot i això promouen un model industrial d'agricultura que genera pobresa i destrucció ambiental, que exacerba la pèrdua de biodiversitat i la contaminació per agroquímics i organismes modificats genèticament.

A més, en un sentit més ampli i tal com desenvolupem més endavant, aquest intent de colonització mental dels habitants de les regions afectades per l'acaparament de terres posa de manifest un xoc de realitats socials i culturals a peu de carrer: les dels qui defensen aquest model com a vàlid, somiant amb una forma de vida occidentalitzada, depredadora dels recursos naturals, i les dels qui defensen el manteniment i la potenciació de les formes de vida tradicionals, que conceben l'ésser humà com una part més de la natura i que vehiculen la seva relació amb la terra a través del respecte i la sostenibilitat real dels conreus i del sistema alimentari.

Per si no n'hi hagués prou, una àmplia gamma d'estudis i dades, en cas que la simple observació no fos suficient, testifica les conseqüències d'apostar per un model o per un altre: la creixent bretxa entre rics i pobres, els ben alimentats i els famolencs, és el resultat més cru d'aquest procés d'acaparament de terres a escala global.

³ *Alianzas público-privadas para el desarrollo de agronegocios. Informe de país: Guatemala*. FAO, 2013.

⁴ GRAIN, 2008.

2. AMÈRICA LLATINA EN EL PUNT DE MIRA DE L'AGROINDÚSTRIA: EL CAS DE GUATEMALA

De l'agroindústria a les lluites indígenes i camperoles

Encara que les conseqüències d'aquest *land grabbing* s'acostumen a observar amb més cruesa en països africans o del sud-est asiàtic, no és menys cert que aquest mateix procés, si bé no tan sofisticat en els seus orígens, es prodiga a Amèrica Llatina des de l'arribada dels espanyols el 1492.

En efecte, aquest procés de concentració de la propietat de les terres ha estat una característica comuna als països de la regió llatioamericana i enfonsa les arrels en l'experiència colonial. Hisendes i latifundis han controlat la major part de les terres, i encara avui ho segueixen fent en diferents llocs, per bé que ja sense la influència que van exercir en el passat.

Des de la dècada de 1990, però, nous actors —molts d'ells corporacions i grups econòmics, nacionals i estrangers, sovint amb interessos diversificats— van aparèixer al món rural llatioamericà fent importants inversions en l'activitat agrària, van adquirir extenses àrees i van introduir modernes tecnologies i formes de gestió, sobretot orientades a l'exportació. Més recentment encara, s'ha intensificat la presència d'indústries extractives que necessiten accedir a extenses àrees per a la seva activitat productiva.

L'any 2010, la representació regional de la FAO per a Amèrica Llatina i el Carib va encarregar la realització de disset estudis sobre la dinàmica de la concentració de terres en el mateix nombre de països d'Amèrica Llatina.⁵ Els resultats d'aquest estudi tan ampli van confirmar que en gairebé tots es registrava, efectivament, aquest procés de concentració que operava amb diferents ritmes i modalitats.

No obstant això, els camperols llatioamericans integrants de la III Conferència Especial per a la Soberania Alimentària, que es va celebrar al mateix temps que es presentava l'informe, es van mostrar molt crítics amb aquest estudi. Segons la seva declaració,⁶ el treball de la FAO només mostra el fenomen “en un sentit molt limitat: adquisició de grans extensions destinades a la producció d'aliments, en la qual dins dels agents/actors que hi intervenen hi ha almenys un govern estranger.” En efecte, l'oficina regional de la FAO a l'Amèrica Llatina considera que no es pot parlar d'acaparament de terres

quan es tracta d'inversors privats, de manera que deixa de banda la majoria dels especuladors de terres, tal com hem vist a l'apartat anterior.

Però més enllà de la definició i la diversitat d'actors “acaparament”, és evident que les conseqüències d'aquesta acumulació d'espais i terres pertanyents a comunitats rurals afecta de la mateixa manera els i les camperoles d'Amèrica Llatina que les africanes o asiàtiques.

En particular a Amèrica Llatina, d'acord amb les dades consolidades per LandMatrix⁷ i independentment de la participació governamental, es calcula que, des de l'any 2000, s'han validat operacions de transacció que afecten 5,6 milions d'hectàrees —una superfície superior a tota Costa Rica—, la qual cosa dona compte de la importància que el *land grabbing* ha adquirit a la regió. La intensitat entre els països varia, però hi ha evidència que almenys a Argentina, Bolívia, Brasil, Xile, Colòmbia, Equador, Guatemala, Paraguai, Perú i Uruguai s'ha registrat un profund canvi en l'estructura agrària des d'inicis de segle XXI,⁸ encara que cal acceptar que es tracta d'un procés que es presenta en gairebé totes les nacions del subcontinent i que segur que s'aprofundirà en els pròxims anys, tal com hem dit abans.

En efecte, lluny de disminuir, l'interès per controlar la terra s'aprofundirà, ja que es preveu que l'any 2050 la població s'incrementarà de 7.200 milions de persones que habiten avui el planeta a 9.500 milions,⁹ i l'economia mundial es triplicarà. Això significa que s'intensificarà la pressió sobre els recursos naturals, no només pels patrons de consum d'aliments, sinó també per l'augment de la demanda d'altres productes d'origen vegetal i mineral.

Les terres adquirides a l'Amèrica Llatina s'han utilitzat per a la sembra d'allò que alguns autors han anomenat “cultius comodí”,¹⁰ és a dir, sembrats que poden ser utilitzats per a alimentació humana, alimentació animal, bioenergia o material industrial, com són la soja, la palma d'oli, el blat de moro i la canya de sucre.

Per al sosteniment discursiu de l'acaparament de terres, que sens dubte compta d'alguna manera amb la connivència dels estats on es produeix, s'observen també mecanismes discursius i pràctics per desposseir camperols, comunitats indígenes i mestisses mitjançant un règim socioeconòmic i cultural que no els és propi i que envolta i protegeix les empreses extractives.

⁵ Borrás, J et al. *El acaparamiento de tierras en América Latina y el Caribe visto desde una perspectiva internacional más amplia*. FAO, Santiago de Chile, 2011.

⁶ VVAA. “Declaración de la III Conferencia Especial para la Soberanía Alimentaria, por los Derechos y por la Vida. Buenos Aires, 22 al 25 de marzo de 2012.” En *Boletín 177*, WRM, 2012.

⁷ Nolte, Kerstin; Chamberlain, Wytse; Giger, Markus. *International Land Deals for Agriculture. Fresh insights from the Land Matrix: Analytical Report II*. Bern, Montpellier, Hamburg, Pretoria: Centre for Development and Environment, University of Bern; Centre de coopération internationale en recherche agronomique pour le développement; German Institute of Global and Area Studies; University of Pretoria; Bern Open Publishing, 2016. Borrás,⁷⁷

⁸ FAO, 2012.

⁹ Segons Nacions Unides: population.un.org

¹⁰ Borrás, FAO, 2012.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

En aquest sentit, l'agroindústria, amb el suport de molts governs llatinoamericans, desposseeix ideològicament i per diferents vies les comunitats rurals en processos de dissociació entre la cultura i la natura, col·lidint amb els seus valors ancestrals generalment molt més relacionats amb la cura i la protecció de l'entorn natural. Així, tal com veurem més endavant, es generen situacions d'autosabotatge cultural entre les comunitats indígenes i mestisses que fagociten la tradició com a part caduca del passat i donen la benvinguda a les concepcions capitalistes del consum i la individualitat, la qual cosa finalment genera el caldo de cultiu idoni per perdre, no només la seva identitat cultural, sinó a llarg termini també la seva capacitat de supervivència individual i col·lectiva.

Des d'aquest punt de vista, les resistències camperoles i indígenes arreu del subcontinent s'han erigit com la forma més evident i crua de resistir a la imposició del model occidental a través de l'agroindústria i de les empreses extractives en general, unint cosmovisions tan diverses com diverses són les terres llatinoamericanes sota diversos paraigües d'autodefensa cultural com ara el *Buen Vivir*.¹¹

Bona mostra d'això van ser les "marxes de l'aigua" a l'Amèrica Llatina, les quals, orquestrades per organitzacions de base camperoles, van recórrer l'Amèrica del Sud i Central entre els anys 2011 i 2018 amb especial intensitat. Les marxes, des de l'Argentina fins a Guatemala passant per Bolívia, Perú, Equador o El Salvador, van tenir el denominador comú de reivindicar els drets dels pobles originaris i camperols davant l'acaparament d'aigües per part de les grans empreses extractives, ja fossin mineres, del sector energètic o de l'agroalimentari.

Història i situació actual del *land grabbing* a Guatemala

En el cas concret de Guatemala, la història assenyalava que, més enllà de l'apropiació massiva de terres de l'època postcolonial per part dels successors dels colons en el poder, l'acaparament de la terres es va expandir al mateix temps que l'apropiació de terres de les grans hisendes i latifundis, i va començar a caure en mans estrangeres poc després de la seva independència, quan el 1901 la United Fruits Company, de capital nord-americà, va plantar plàtan (banano)¹² per tot arreu en grans extensions de terreny per exportar-lo als EUA. Tan poderosa va esdevenir que se la va considerar un "estat dintre de l'estat". Es va arribar a comptabilitzar que fins al 40% de les terres del país estava a les seves mans.

La important reforma agrària feta després de la revo-

lució de 1944, orientada a la recuperació de les terres, es va veure truncada pel cop d'estat afavorit per la CIA nord-americana el 1954, que va donar el control polític als militars i va reiniciar l'acaparament de terres a favor del capital estranger, i que topà amb una forta resistència indígena i camperola organitzada també en grups guerrillers.

Així es va forjar la guerra civil guatemalenc, reflex també de les tensions ideològiques de la Guerra Freda a escala mundial, en què els pobles maies i altres pobles indígenes van defensar amb unghes i dents les seves terres fins a les matances del dictador Ríos Montt a partir de 1982. Com relatava Eduardo Galeano a *Las venas abiertas de América Latina*, Guatemala es va convertir en "una terra esquinqada per l'exèrcit, violada pels mercaders, menyspreada per tots. Una terra plena de sang, on Rigoberta Menchú va intentar alçar-se sobre les seves ruïnes".

D'ençà del restabliment de la democràcia el 1986 i especialment després dels Acords de Pau signats el 1996, la qüestió de la propietat va tornar a estar damunt la taula —si és que alguna vegada no ho havia estat—. Tanmateix, la pobresa i les desigualtats a Guatemala van seguir creixent al ritme de la gran privatització de terres públiques adquirides per grans companyies i reforçades pels acords comercials internacionals.

En conseqüència, les hectàrees de terra en mans de l'agroindústria es van incrementar fins que, a inicis d'aquest nou mil·lenni, l'impuls de la soja, el sucre i la palma d'oli africana orientat cap al lucratiu negoci de l'agrocombustible a Occident era imparable i s'acompanyava d'altres cultius destinats a l'alimentació com el plàtan o el cafè.

Avui gairebé la meitat dels agroproductors guatemalencs posseeix només el 3,2% de les terres cultivables, mentre que un 56,5% d'aquestes es troben en mans dels grans propietaris, que representen l'1,8 % dels productors.¹³

Segons dades de l'INE guatemalenc, el 92,06% de tots els aliments del país són produïts per agricultors que tenen menys accés a la terra, i s'observa una disminució dràstica de l'àrea de cultiu de productes destinats al consum familiar com el fesol, l'arròs i el blat de moro (entre un 22 i un 27%) en els darrers anys,¹⁴ en comparació de la palma, que va passar d'ocupar 31,1 milers d'hectàrees de superfície cultivable a 152,7 en poc més d'una dècada.

De fet, segons el mateix govern de Guatemala, el blat de moro, el fesol (*frijol*) i l'arròs —per aquest ordre— són els cultius que garanteixen la seguretat alimentària i nutricional de la població i amb prou feines ocupen un 11,5% del total de terra cultivable, mentre que l'altre 88,5% es destina a conreus en general agroindustrials.

¹¹ "Sumak Kawsay" en quítxua. Es tracta d'una proposta política d'origen indígena que connecta les diferents comunitats llatinoamericanes, de Xile a Mèxic, sota la idea del *Buen Vivir* i la responsabilitat social a partir de la seva relació amb la Mare Natura i del fre a l'acumulació sense fi, que sorgeix com a alternativa al desenvolupament capitalista.

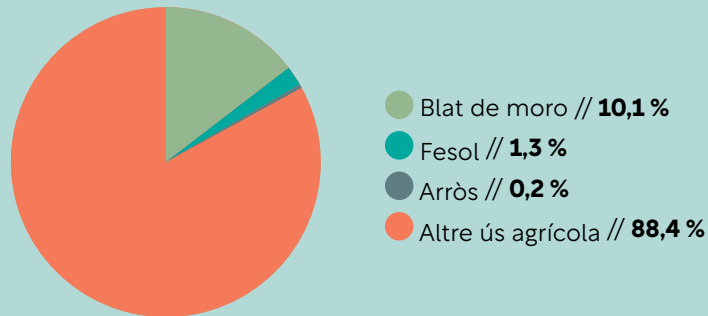
¹² És important assenyalat la diferència semàntica, perquè a Guatemala el "banano" és el "plátano" en l'espanyol de l'Estat espanyol i el plàtan en català, mentre que a Guatemala el plàtan és la "banana".

¹³ VVAA. Más allá del conflicto, luchas por el Bienestar - Informe Nacional de Desarrollo Humano 2015/2016. PNUD, 2016.

¹⁴ Segons enquestes agropecuàries. INE. Guatemala 2013-2018

PERCENTATGE DE SUPERFÍCIE CULTIVADA AMB BLAT DE MORO, FESOL I ARRÒS EL 2017-2018.

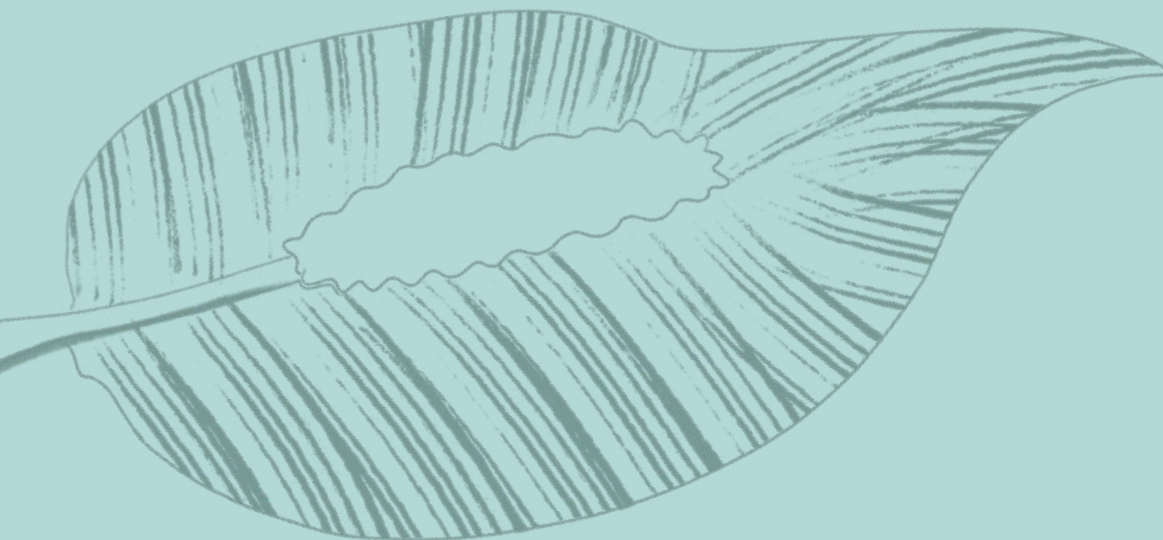
FONT: ENQUESTA AGROPECUÀRIA INE. GOVERN DE GUATEMALA 2017-2018.

D'aquesta manera, podem observar com la major part de l'agricultura del país no es dedica a alimentar els seus ciutadans, sinó més aviat a l'exportació per a la seva transformació en energia o perquè sigui consumida en altres països.

Avui dia, els acords de lliure comerç de Guatemala —individualment i a través del Mercat Comú cen-

treamericà—, sobretot amb els Estats Units i Europa, generen les condicions legals idònies perquè les grans companyies transnacionals i els grups d'inversió del sector agroalimentari segueixin ampliant l'acaparament de terres i legitimant l'espoli dels recursos naturals per part de les empreses de monocultiu, malgrat la sistemàtica violació dels drets humans i ambientals que pateixen les comunitats.

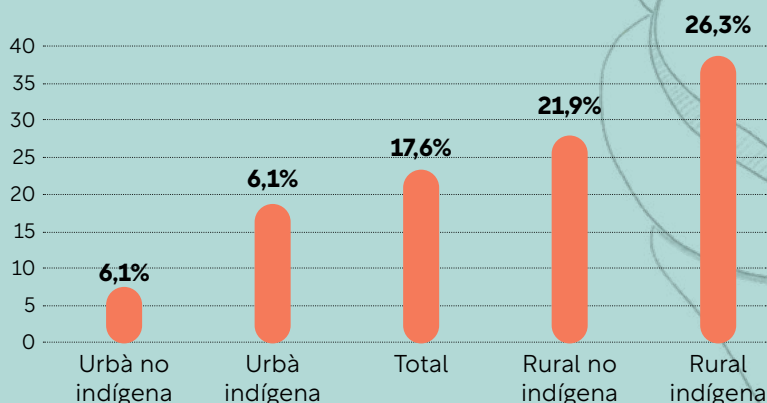
3. EL FACTOR SOCIOLÒGIC I CULTURAL: UNA COL·LISIÓ DE FORMES DE VIDA

L'evolució històrica tan lligada al colonialisme antic i modern ha comportat moltes migracions i canvis socials a Guatemala. Actualment, el país segueix reflectint el delicat equilibri de convivència entre dos grans models culturals: el de tradició indígena i majoritàriament rural (sobretot maia, encara que no només) i l'occidentalitzat i majoritàriament urbà.

Com anirem veient, aquests dos models es poden superposar fàcilment a dos grans grups sociològics: els més benestants econòmicament parlant (més occidentalitzats) i els menys benestants (més indigenitzats). En aquest sentit, es podria dibuixar un esglaó de les desigualtats de dalt a baix pel que fa a la possessió de riqueses econòmiques.

POBRESA EXTREMA (INGRÉS PER CAPITA, MENYS D'UN DÒLAR PER DIA) A GUATEMALA.

FONT: PNUD-GUATEMALA, INFORME DE DESARROLLO HUMANO, 2018.

Ara bé, la cultura humana és permeable i s'adapta a temps i intercanvis d'índole diversa, de manera que dona lloc a la barreja, que és la gènesi mateixa de la "nova" cultura, en un cicle que no s'acaba mai i que té molt a veure amb la gestió dels recursos materials i naturals.¹⁵ Des d'aquest punt de vista, els constructes culturals (com el de maia/mestís, indígena/ladino) són delimitats artificialment amb el propòsit d'entendre els seus trets i cosmovisions, tot i que aquesta delimitació tan clara no existeix realment en la seva naturalesa.

No obstant això, per la seva practicitat analitzarem des d'aquesta base dicotòmica la col·lisió dels dos models i les seves àrees de mestissatge (especialment la rural no indígena o ladina rural), que sens dubte segueixen trobant-se i determinant la manera de concebre el món dels guatemalencs i les guatemalencues i que, en darrera instància, estan en la base mateixa del conflicte dels camperols amb la indústria extractiva de monocultiu.

La versió maia del *Buen Vivir*: l'ésser humà com a part de l'ecosistema

Guatemala és considerat un dels països amb més persones d'identitat indígena de tot Llatinoamèrica.¹⁶ Així, la diversitat de pobles, majoritàriament maies, és àmplia i distribuïda sobretot a les zones rurals.

D'aquesta manera, segons el Ministeri d'Educació

guatemalenc, a Guatemala conviuen 25 idiomes que representen les seves cultures respectives, de les quals 22 són maies, a més del xinka, el garífuna i finalment l'espanyol.

Segons expliquen diversos etnògrafs guatemalencs,¹⁷ la principal característica de la cosmovisió maia pel que fa a la relació entre l'ésser humà i el medi ambient és que situa el primer com un element més del segon, i no l'en separa. La seva identitat es relaciona íntimament amb l'ecosistema social, cultural i natural que els envolta i amb què es relacionen. Es conceben a si mateixos com a fills de la terra, nascuts d'ella, igual que l'aigua, els animals, les plantes o els arbres. Per als maies, sense importar el poble a què ens referim, la vida és un sistema complex i interrelacionat simbòlicament amb la idea de "Mare Terra", de la qual ells són fills/es.

El reflex d'aquesta concepció és que els maies no dicotomitzen la seva visió en material i espiritual, com es produeix en les cultures d'origen occidental, sinó que consideren els dos elements com a constituents d'una totalitat, representada a la natura. Aquesta concepció de vida, sostinguda en l'espiritualitat, els connecta simbòlicament amb tots els elements del seu entorn des d'un respecte i una relació d'igual a igual. Senten connexió amb l'"esperit" de cada element de la natura, i per tant es diferencien clarament de l'utilitarisme

¹⁵ M. Harris. Vacas, cerdos, guerras y brujas: los enigmas de la cultura. 1974. Madrid, Alianza Editorial.

¹⁶ El 41% de la població s'identifica com a indígena segons el cens nacional de població de l'Instituto Nacional de Estadística –INE–, 2018.

¹⁷ Sánchez-Midence y Victorino-Ramírez, 2012.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

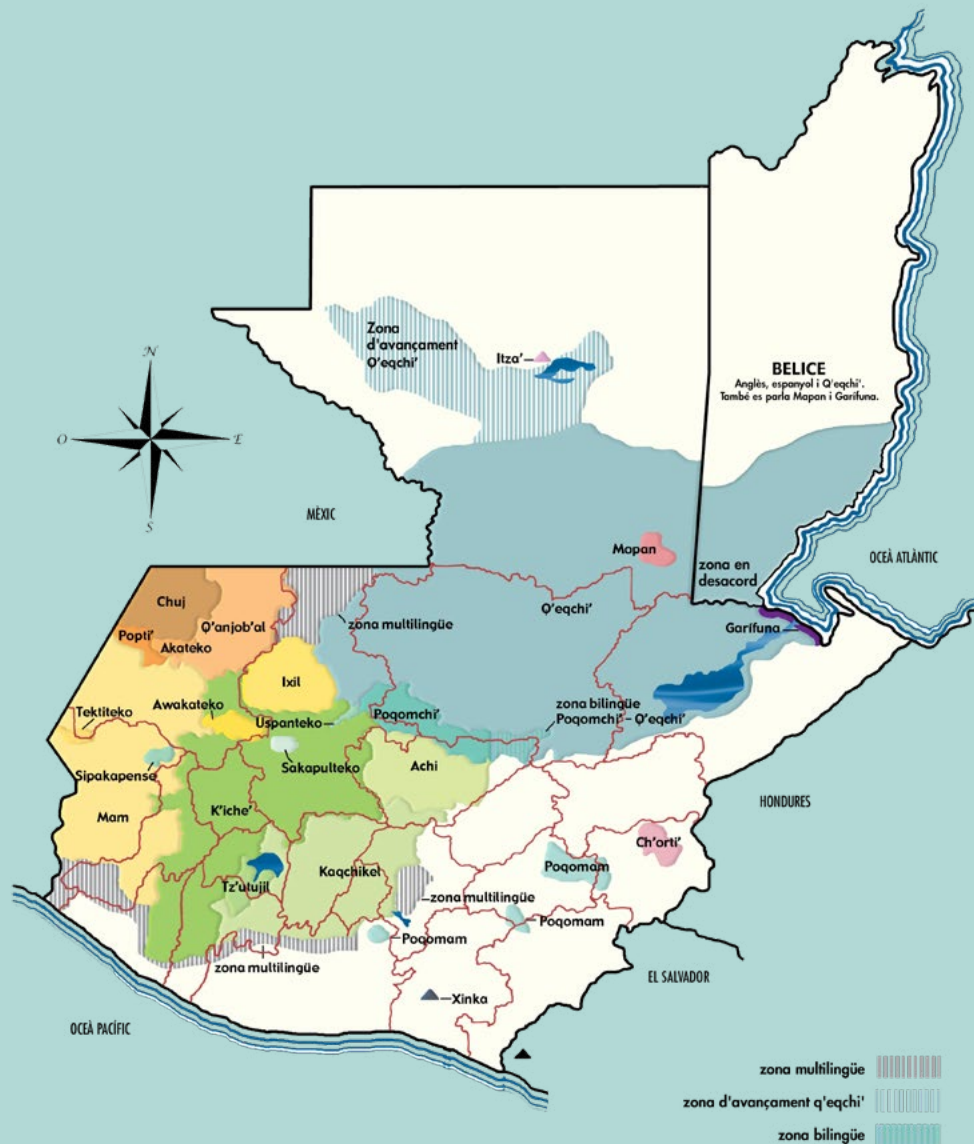
materialista que els porta l'enfocament cultural del capitalisme occidental.¹⁸

Les normes consuetudinàries relacionades amb la protecció de la natura sorgeixen en les comunitats maies a partir de l'experiència i del coneixement, i es converteixen en normes de compliment obligatori per als membres d'una comunitat, perquè d'això depèn el benestar col·lectiu i la pervivència de les futures

generacions. De fet, és d'especial rellevància la gestió comunitària de l'aigua, de la terra i dels boscos, entre d'altres recursos naturals. Encara que, com assenyalen diversos autors,¹⁹ la població indígena ha perdut molt el seu idioma, la seva cultura ancestral o el seu dret a la propietat de la terra, a Guatemala aquest tipus de gestió comunal encara es pot observar de forma clara en moltes comunitats rurals.

DISTRIBUCIÓ LINGÜÍSTICA I ETNOCULTURAL DE GUATEMALA.

FONT: MINISTERI D'EDUCACIÓ, GOVERN DE GUATEMALA

¹⁸ Alejos, *Identidad maya y globalización*. Centro de Estudios Mayas, IIFL, UNAM 2004.

¹⁹ E. Secaira, *La conservación de la naturaleza, el pueblo y movimiento Maya, y la espiritualidad en Guatemala: implicaciones para conservacionistas*. PROARCA/CAPAS, Guatemala, 2000.

És aquesta integritat i complementarietat amb la natura aplicada a les normes socials maies i en la gestió comunitària de recursos allò que ha constituït el principal baluard per a la seva pervivència social i cultural malgrat l'assetjament rebut per part de l'extractivisme capitalista.

Així, entenem que la seva relació amb la terra, la muntanya sagrada, els rius, el mar, les coves i l'agricultura, és, com explica Sánchez-Midence, "simplement el reflex dels seus principis axiològics, que a la vista dels occidentals —crítics amb el sistema—, es reflecteixen en un pensament ecològic, que encaixa a la perfecció amb el que avui en dia es planteja com una proposta alternativa de relació amb el medi."

La dona com a preservadora dels recursos naturals i sostenidora del cicle de vida

Aquesta visió de complementarietat es reflecteix també en els rols de gènere en la cosmovisió maia. Segons la tradició maia, la idea que el masculí i el femení (la dualitat) exerceix una complementarietat indispensable per mantenir l'equilibri de la vida és bàsica per entendre les relacions entre dones i homes.²⁰

En aquest sentit, la seva visió tradicional ha atorgat a la dona els valors i aptituds de cura, guariment i conservació de l'espai i de les persones vinculades a la seva família i, en general, tots els recursos domèstics, si bé l'home, per la seva banda, ha estat més associat a l'obtenció de recursos fora de l'entorn familiar i a la presa de decisions polítiques que afecten la comunitat.²⁴

Així, tot el que fa referència a la conservació i cura de les terres domèstiques o comunitàries, de l'aigua, de les llavors i de les persones vulnerables pertany a les dones i s'ha d'entendre com un element central de la cultura indígena que la situa en el centre de la vida comunitària i de la conservació dels valors tradicionals.

En aquest sentit, la vinculació d'allò femení a l'aigua té un valor especialment rellevant en la cultura maia. Segons explica l'etnògraf José Toriello,²⁵ la dona, la feminitat, s'associa culturalment a l'aigua, de manera que es protegeixen els naixements de rius i fonts, preservant els arbres existents al voltant i evitant les activitats humanes com el joc, la higiene i les rentades. La protecció de les deus d'aigua arriba fins al pla espiritual, per la qual cosa té regulat que "cap persona no ha de maleir ni assecar l'aigua de les deus, perquè té vida igual que l'ésser humà. L'aigua de les deus s'ha de fer servir per a tota activitat humana però ben administrada, controlada i protegida."

En el mateix sentit, tradicionalment la dona ha estat

l'encarregada de vetllar per la conservació del vincle amb la Mare Terra per mitjà de la conservació de les llavors tradicionals. Així, la terra com a "úter" imaginari que acull la vida, la llavor com a engendradora i l'aigua com a nutrient, es consideren elements sagrats perquè representen el cicle mateix de la vida, de la qual són fruit els éssers humans i en formen part.

En el mateix sentit, el conreu del blat morar (*milpa*)²² —entès com a ecosistema en si mateix— representa aquest cicle i també es considera sagrat. Tal com explica Lorena Cabnal,²³ membre de la xarxa de guardidors ancestrals del Feminisme Comunitari Territorial, "la *milpa* no només és blat de moro (nosaltres no parlem de blatdemorars), sinó que també hi ha les anomenades males herbes, que igualment són aliment per a nosaltres. Hi ha una relació de joc i de vida amb la llavor i amb la manera com la cuides. Al blatdemorar hi ha diferents tipus de plantes i animals; en algun moment se sembra i es cull en un costat de la terra, després se li dona un temps per descansar i se sembra en un altre. Per a nosaltres, parlar de la nostra relació amb les llavors i amb la terra és parlar també d'una relació organitzativa, comunitària i espiritual, perquè qui està sembrant fesol té'l canvia per blat de moro i aprens a relacionar-te, procurant no donar menys blat de moro i rebre més fesol. Aquesta relació espiritual ens ajuda a teixir-nos i a preservar-nos com a comunitat."

Dels criolls espanyols als ladinos o mestissos: l'encarnació del conflicte identitari

A les antípodes d'aquesta cosmovisió, a Guatemala observem també la coexistència del model cultural occidental. Les persones que assumeixen el "progrés capitalista" com a part natural del funcionament del món, veuen amb bons ulls l'explotació comercial de les terres i la depredació dels recursos naturals en pro del creixement econòmic de Guatemala en el mercat mundial.

Aquesta visió, unida a la forma de vida consumista i individualista, representada per l'agroindústria i pels estaments oficials guatemalencs, té un origen cultural estranger,²⁴ per bé que gran part de la població guatemalenca l'ha anat assumint de mica en mica com a pròpia.

Aquesta assimilació cultural, especialment urbana però també rural en alguns casos, s'ha fet més complexa a mesura que han transcorregut els segles. Els "criolls", descendents directes de la cultura espanyola colona, es van anar barrejant amb els diferents grups indígenes, si bé van mantenir el control sobre el poder econòmic i polític de Guatemala i la propietat de la major part de les terres espoliades de les comunitats indígenes. Així,

²⁰ R. Sieder, M. Macleod. *Género, derecho y cosmovisión maya en Guatemala*, 2009.

²¹ J. Toriello. *Los Mames*, Monografía, CONECULTA, Mèxic, 2006.

²² El blatdemorar (*milpa*) és un sistema complex de sembra majoritàriament format per blat de moro, fesols i carbassa, encara que també se'n consideren part tota la biodiversitat que creix al seu voltant. S'acostuma a referir com a *milpa* el cultiu, però també a la terra que el conté i, en general, el sistema cultural de cura i reproducció respectuosos de l'ésser humà cap al mateix cultiu, el seu cicle i el medi ambient que l'envolta.

²³ J. Giménez, "La indígena desterrada por feminista". *El País*, 9 de junio de 2017.

²⁴ S'ha anat teixint des de l'època colonial (segle XVI) amb l'empremta cultural mediterrània i s'ha vist reforçada, especialment des del segle XX, per la importació utòpica de l'"American Way of Life" estatunidenc.

malgrat els successius canvis en el poder, l'idioma castellà i la cosmovisió llatina mediterrània es van expandir per Guatemala en la mesura que els criolls i els seus descendents successius van seguir retenint l'administració del territori i la propietat de les terres.

D'aquesta manera, amb el pas del temps, es van originar grans grups de població d'ascendència cultural mestissa que heretaven, no solament la llengua espanyola com a pròpia, sinó també gran part del seu enfocament cultural. Aquest grup cultural va ser batejat des de temps de la colònia com a *ladino*²⁵ i, avui dia, més enllà de l'assumpció generalitzada sobre la seva hispanització, és evident que manifesta també un gran nombre de trets culturals d'origen ancestral indígena que fan impossible contrastar completament ni amb la cultura europea ni amb la cultura maia, xinka o garífuna.

Convé assenyalar, a més, que el mateix estat de Guatemala considera els *ladinos*²⁶ com una ètnia més, reforçant políticament la seva identitat en contraposició, sobretot, a la dels pobles maies, als qui discrimina políticament.²⁷ De fet, segons diverses organitzacions de pobles indígenes de Guatemala,²⁸ "no hi ha una política pública que garanteixi la participació política dels pobles indígenes en diferents espais i nivells de presa de decisió, ni mesures afirmatives que garanteixin la plena participació en igualtat de condicions, que assegurin l'equitat de gènere i de pobles indígenes en espais d'elecció a càrrecs públics."

Aquest fet resulta especialment cridaner quan, a manera d'exemple, la varietat entre els ladinos de ciutat o del camp i els de la costa atlàntica amb els de la pacífica és notòria, o quan existeixen ja diversos grups de persones d'aquesta ètnia que reivindiquen la seva arrel cultural indígena.²⁹

En qualsevol cas, és evident que aquest grup social actua de frontissa política en el conflicte per la gestió dels béns naturals i que, en última instància, resulta igualment perjudicat per les conseqüències de la implantació de les grans empreses de monocultiu a les zones rurals.

Racisme, colonització cultural i autosabotatge

Tal com hem explicat, al sistema patriarcal capitalista representat per les empreses extractives i pels grups de poder guatemalencs li interessa difondre l'empresarialitat cultural occidental, que parteix de la concepció dual i desnivellada entre ésser humà i naturalesa, en la qual el primer fa servir la segona en benefici propi. Per a això, històricament s'ha servit de mecanismes de dominació subtil a través de la propaganda i l'educació de la societat guatemalenc. El racisme, el masclisme i l'autosabotatge cultural indígena són conseqüències d'aquesta colonització cultural.

De fet, en les antípodes d'aquesta concepció de la vida, l'indigenisme guatemalenc s'ha hagut d'enfrontar històricament a aquestes formes de dominació, especialment al racisme que, de manera més o menys oficial, ha imperat a l'estat de Guatemala³⁰ des de temps immemorials. Un racisme que s'ha acarnissat de manera especial amb les dones, encara que està també en l'arrel mateixa de la discriminació socioeconòmica del país.³¹

Segons diverses autores llatinoamericanes,³² el racisme no és sinó conseqüència directa del sistema patriarcal des dels orígens del colonialisme, entenent que es tracta d'una opressió estructural que deriva del patriarcat occidental i que carrega contra les formes de vida dels pobles originaris i genera una "racialització dels cossos" de les persones indígenes, situades jeràrquicament per sota dels homes blancs.

Aquesta conceptualització cultural ha calat de tal manera que les noves generacions de guatemalencs i guatemalencs, segons desenvolupa Cabnal, ho viuen com una cosa interioritzada. Per a aquesta feminitat indígena xinka, s'ha de transcendir la victimització de l'indigenisme, la reactivitat emocional davant les actituds patriarcals i racistes més explícites i subtils, per desconstruir-lo dins de cada persona, sigui aquesta indígena o no, per tal d'empoderar-se col·lectivament davant aquesta mena de colonització de les ments i de les identitats. "Penso que proposar el procés de desconstrucció internalitzada de manera conscient,

²⁵ Una adaptació del terme "latino" que se referia a les cultures mediterrànies de l'època. No confondre amb el ladino que se refereix a l'idioma judeoespanyol de los judíos sefardíes.

²⁶ Instituto Nacional de Estadística (INE). XI Censo Nacional de Población y VI de Habitación (Censo 2002) - Pertenencia de grupo étnico. Guatemala, 2002.

²⁷ E. D. Chirix. "Estudio sobre racismo, discriminación y brechas de desigualdad en Guatemala: una mirada conceptual". CEPAL, Naciones Unidas. 2019.

²⁸ VVA. Informe alternativo a los informes periódicos 14° y 15° del Estado de Guatemala sobre la aplicación de la Convención Internacional sobre la Eliminación de todas las Formas de Discriminación Racial. Organizaciones de pueblos indígenas de Guatemala. CERD, 2015.

²⁹ J. López García. "El mundo al revés: sobre ladinos que quieren ser mayas en Guatemala", *Amérique Latine Histoire et Mémoire. Les Cahiers ALHIM*. 2005.

³⁰ CERD, 2015.

³¹ INE, 2012.

³² L. Cabnal. "Acercamiento a la construcción de la propuesta de pensamiento epistémico de las mujeres indígenas feministas comunitarias de Abya Yala" en *Feminismos diversos*. ACSUR-Las Segovias, 2010.

³³ VVA. *Feminismos diversos*. ACSUR-Las Segovias, 2010.

ens convida a remoure la consciència d'opressió i ens convida a alliberar-nos, a reconèixer que cal erradicar el racisme naturalitzat i visceral, per crear i recrear el pensament pluridimensional com a riquesa. Aquesta és la veritable emancipació”.

Tanmateix, el sentiment d'indignitat per la indigeneïtat cultural unit a la compra compensatòria de l'argument del progrés socioeconòmic capitalista ha dut moltes dones i homes indígenes o mestisses a autosabotejar-se, assumint aquesta idea utilitarista del progrés basat en l'explotació de l'entorn. No és estrany, doncs, que moltes persones, fins i tot vivint els perjudicis que provoquen en les comunitats rurals, vegin amb bons ulls l'aparició de les plantacions de monocultiu que acaben amb els seus mitjans de vida tradicionals, i que arribin fins i tot a defensar-los.

Aquesta contradicció aparent no amaga que les camperoles i, més en concret, les indígenes figuren entre les persones que ocupen els estrats més pobres de la societat³³ a causa, en gran part, d'aquesta desconexió parcial de les seves arrels culturals, representades en l'agricultura comunitària i el respecte sagrat envers la natura en el seu passat. El treball de temporada a les plantacions, en absència de drets laborals i amb salaris més baixos que en qualsevol altre sector, les conforma com a éssers dependents del sistema, fet que empobreix les persones i les comunitats a marxes forçades.

Segons expliquen Sánchez i Victorino, aquest marc de desconexió amb la *maianitat* indígena explica que moltes famílies enfoquin la supervivència econòmica en gran part a tenir més fills per augmentar la quantitat de força de treball a les parcelles de terra pròpia i assegurar així la seva vellesa. Aquest fet arrossega, per tant, molts maies a depredar els recursos naturals en contra de la seva pròpia espiritualitat.

Desigualtats i efecte migratori

Assumim, per tant, la premissa que, contra més assimilació a la cultura occidental —independentment del *ladinisme* o la *maianitat* de la identitat cultural—, més dependència de sistema de monocultius, més individualització en l'obtenció de recursos, menys vida

comunitària i, en última instància, més vulnerabilitat social i pobresa.

Precisament una de les primeres conseqüències que històricament s'han observat d'aquesta pobresa derivada de l'acaparament de terres a Guatemala han estat les migracions cap al Nord, especialment cap als Estats Units i, en menor mesura, cap a Mèxic i Belize.³⁴ De fet, i encara que els processos migratoris s'han produït històricament, no és menys cert que després de l'any 1995, coincidint amb la privatització de les terres i l'expansió de l'agroindústria, aquests van patir un rebrot que s'ha mantingut fins avui.³⁵

Així, les grans caravanes de migrants que acaparen les notícies en els mitjans de comunicació són, en gran part, el mirall d'aquest procés de desposseïció de terres i aliments que han patit especialment les poblacions camperoles en general i indígenes en particular.³⁶

Tal com indiquen Celis i Aierdi,³⁷ arrabassar directament o indirectament als pobles els seus territoris per la força provoca la precarització de la vida de les comunitats camperoles i indígenes i genera un fort conflicte per la supervivència del seu ésser, de la seva cultura, de la seva forma de vida, del seu idioma, i tot plegat, al seu torn, provoca en molts casos la migració. “Els desplaçaments forçats representen moviments a la recerca de protecció contra la inseguretat, o de dignitat davant de la misèria i la desaparició de les formes de vida pròpies de cada comunitat”.

Aquesta qüestió, per tant, transcendeix allò merament econòmic i troba part de la seva explicació en el conflicte intercultural, entenent que les persones migrants marxen a l'estranger, en general, a obtenir ingressos econòmics extraordinaris per a la seva família, ja que les terres i el sistema cooperatiu comunitari indígena han desaparegut o no són suficients per a les seves aspiracions materials. Tal com testimonia Cabnal, el monocultiu “no ataca únicament l'aliment que t'estàs fent a la boca, va més enllà. No és una proposta de vida, ni de treball ni de desenvolupament, és destrucció per tot arreu, trenca la memòria de la relació amb la terra i amb nosaltres mateixes”; desposseeix finalment els pobles de la seva cultura, el principal baluard de la seva resiliència col·lectiva.

³³ Presenten els nivells més baixos d'accés a la salut, a l'educació i un nivell molt baix d'accés als serveis bàsics como l'aigua neta o el sanejament.

³⁴ Diario Expansión. Datos Macro, 2019.

³⁵ De 227.1794 persones el 1995 (el 4% de la població total de Guatemala) a 609.824 el 2019 (el 6,98%), segons les anàlisis d'Expansión, 2019.

³⁶ C. Sandoval. “No más muros. Exclusión y migración forzada en Centroamérica.” *Anuario de Estudios Centroamericanos*. Vol. 42, 2016. Pág. 521-527. Universidad de Costa Rica.

³⁷ R. Celis y X. Aierdi. “¿Migración o desplazamiento forzado? Las causas de los movimientos de población a debate”. N° 81. *Cuadernos Deusto de Derechos Humanos*, 2015. Universidad de Deusto, Bilbao.

PART 2:

ESTUDI DE CAS: MONOCULTIUS DE PLÀTAN I PALMA D'OLI AL MUNICIPI DE LA BLANCA

1. CONTEXT SOCIOAMBIENTAL I INICIS DE L'ACAPARAMENT

La Blanca és una agrupació de comunitats constituïdes en municipi que se situa a la costa pacífica guatemal·lenca, al departament de San Marcos i molt a prop de la frontera amb Mèxic. Confronta al nord amb el depar-

tament de Quetzaltenango; al sud amb l'oceà Pacífic; a l'est amb els municipis del departament de Retalhuleu, i a l'oest amb el municipi d'Ocós, San Marcos, municipi en el qual s'integrava fins fa pocs anys.

Font: Reelaboració pròpia a partir d'infografia de J.Gramajo -et. al- a Prensa Libre 30/01/2014.

Les comunitats que ocupen aquest estudi se situen molt a prop dels principals recursos hídrics de la regió, representats per diversos rius, pampes, aiguamolls, estuaris i el mateix mar. La Blanca compta amb platges que abasten 15 milles nàutiques i unes temperatures càlides, regulades pel clima costaner, a diferència d'altres municipis del departament, a més altura i de temperatures més contrastades.

Aquesta barreja de clima càlid, abundància d'aigua dolça i una gran coberta vegetal és la que històricament ha atret diferents grups humans a instal·lar-se a la zona, des de molt abans de la colònia espanyola.

Reserves ecològiques, recursos hídrics i coexistència amb l'activitat humana

El cabal hídic, fonamental en la producció agrícola, ramadera i pesquera del lloc, està essencialment constituït per dos rius, el Naranjo i el Pacayá, i dos estuaris (esteros)³⁸ del mateix nom. També hem de tenir en compte el curt però fèrtil riu costaner Ocosito que, encara que es troba fonamentalment en el departament de Retalhuleu, es connecta amb les aigües que passen per la Blanca.

Més de 16 quilòmetres de riu Naranjo pertanyen a

³⁸ Els esteros o estuaris són ries on conflueixen l'aigua salada del mar i l'aigua dolça dels rius, a la desembocadura.

la Blanca, amb un amplada estimada entre 30 i 50 metres.³⁹ En el cas del Pacayá, en canvi, és més curt en conjunt, si bé té gairebé 19 quilòmetres de pas per la municipalitat, amb una amplada que fa entre 15 i 25 metres. Tots dos rius conflueixen en desembocar a l'oceà Pacífic amb dos rics estuaris que acullen moltes espècies d'aus i peix, així com boscos de manglar.

L'ús principal de les aigües dolces al municipi de la Blanca i en general a la zona del pacífic guatemalenc està vinculat al reg de plantacions tant particulars com especialment d'empreses de l'agroindústria, a més d'estar-ho a l'ús domèstic i personal de la població que, en moltes ocasions, no té aigua corrent a casa seva.

A més, els rius proveeixen de diversitat de recursos pesquers a les comunitats de la Blanca, perquè a les seves aigües hi ha prou fondària i biodiversitat perquè s'hi reproduïxin diferents espècies de peixos i perquè s'hi pugui navegar amb petites barques, tant per pescar com per moure's d'una comunitat a una altra.

La connexió d'aquests cabals hídrics amb la conservació de la coberta vegetal, especialment els boscos, és fonamental per al bon funcionament de l'ecosistema de la zona. De fet, en el clima tropical del pacífic guatemalenc, la conservació dels boscos és essencial tant per a la biodiversitat com per garantir les pluges i els cabals als rius, els estuaris, les pampes i les fonts.

Tanmateix, s'han produït tals immoderades de boscos des de l'època colonial i fins a finals del segle passat, essencialment a causa de l'ampliació dels dominis dels grans terratinents del lloc. Els problemes associats a les inundacions i sequeres es van anar agreujant durant diversos segles per culpa, en gran part, de la desaparició dels boscos fins que, l'any 1998, coincidint amb la devastació provocada per l'huracà Mitch a la zona, el mateix estat de Guatemala va decidir intervenir-hi i protegir els ecosistemes del paratge. Així va néixer la reserva Manchón Guamuchal, que avui dia protegeix un ampli bosc de manglar que té una extensió de 133 quilòmetres quadrats dels quals 6,6 pertanyen a la municipalitat de la Blanca i la resta al municipi veí de Champerico (Retalhuleu). És la zona humida marina costanera més gran de la costa del Pacífic de Guatemala.

Amb la política forestal guatemalenc, les persones propietàries que compten amb part de la reserva natural a les seves terres són, a més, retribuïdes econòmicament per mantenir i preservar la diversitat ecològica, un model que fomenta l'equilibri de l'activitat humana en coexistència sostenible amb el seu entorn. Malauradament, aquest model només s'aplica a la reserva, i no a la resta de les terres —la majoria— del municipi, on durant anys s'ha seguit desforestant i sobreexplotant els recursos naturals sense control ni mesura.

Comunitats i etnicitat: l'herència del poble maya-mam i la tradició camperola

La població de la Blanca, com la major part de la costa pacífica guatemalenc, ha viscut nombrosos canvis producte dels desplaçaments voluntaris i forçats de població al llarg dels segles. Així, la cultura actual del municipi és el resultat d'una amalgama de societats i costums provinents, en la gran majoria, del mateix departament de San Marcos, i de l'altre costat de la propera frontera amb Mèxic.

Com a producte de les migracions històriques i de les més recents cap als Estats Units, la població gaudeix d'una diversitat d'origens regionals i culturals entre la seva gent (*mam*, *quiché*, *sipakapense* i mestís o *ladino rural*, entre d'altres), la qual, independentment de la seva adscripció identitària i política, té un passat i una influència comunes que marca els seus costums, especialment pel que fa a la gestió de la terra i els recursos naturals. Així, l'arrel cultural indígena trasllueix aquesta barreja cultural, tant en les famílies immigrades a la Blanca com en les d'arrels oriündes.

De fet, cal tenir en compte de manera específica la influència a la Blanca del poble que habitava aquelles terres ancestralment: el maia-mam. Si bé la seva presència s'ha diluït amb els anys —en contrast amb altres zones de l'interior del departament de San Marcos—, els i les mames segueixen d'alguna manera influïnt en la comunitat, exercint encara la protecció i el respecte de la natura, la vida comunitària i cooperativa, i la cura a consciència de la "Mare Terra".

Aquesta forma de vida es pot observar fàcilment a la Blanca entre les famílies camperoles, independentment del seu origen cultural, i en aparença constitueix un reflex de la barreja cultural mam i el mestissatge que han portat els diversos pobles immigrants a la localitat.

Els inicis de l'acaparament de terres a la Blanca

Ja des de l'arribada dels espanyols, les terres de la Blanca havien estat apreciades per ser especialment fèrtils i hàbils per a la producció ramadera i agrícola, inicialment per al conreu de cacau i blat de moro passant a altres cultius amb els anys. La imposició del domini colonial espanyol va arrabassar a les comunitats indígenes les zones més fèrtils, especialment les veïnes als rius Naranjo i Pacayá, com ho testifiquen els documents històrics conservats des de llavors, que estableixen els primers indicis de títols de propietat i de creació de la Hisenda d'Ocós (que aglutinava l'actual territori de la Blanca) a la fi de segle XVI, si bé la seva expansió es consolida durant els posteriors segles XVII

³⁹ VVAA. "La Blanca, un municipio invadido por los monocultivos". *El Observador*. Año 13/14. Núm. 65. Diciembre 2018-Marzo de 2018.

i XVIII, i acaba per oficialitzar-se amb la proclamació de la independència de Guatemala el 1821.

El contrast de la propietat comunal de les terres per part dels indígenes locals, d'ètnia mam, amb la propietat privada i l'acumulació d'hectàrees per part dels colons espanyols i els seus successors "criolls" s'estén en el temps a mesura que els segons segueixen prenent, a través del poder administratiu colonial primer i del govern independent de Guatemala després, més hectàrees de terres a través de remesuraments del terreny, compravendes de terres, no sempre de manera ortodoxa, i ocasionant danys ecològics importants, com els causats per la tala immoderada de boscos.⁴⁰

De fet, i encara que el recentment constituït govern republicà de Guatemala s'havia proposat expropiar les terres dels colons, el principal terratinent de la zona, José María Alejos, va aconseguir negociar el manteniment de la seva hisenda, i el jutge li va donar la raó el 1826. Així, Alejos oficialitza la seva possessió de les terres de la Hisenda d'Ocós, annexionant-se, de passada, els terrenys erms limítrofs sense oposició legal. Aquest punt d'inflexió legítima i oficialitza la "nova" propietat de la terra i l'obre a l'ampliació de l'explotació dels conreus i les pastures constantment, convertint la zona en un cobejat terreny agrícola d'explotació comercial.

Ampliació i parcel·lació de la propietat

A causa del procés de compravenda de terres i a les herències, la Blanca (considerada ja el 1936 com un llogaret d'Ocós) es va anar transformant d'un lloc de parcel·les extenses en què majoritàriament es prodigava el cultiu de blat de moro, a un ecosistema camperol on coexistien

grans hisendes i una munió de microparcel·les familiars.

A mesura que la població augmentava, s'expandia comprant les terres baixes. Els microparcel·laments, units a l'especial fertilitat de la terra, van anar conformant unitats familiars sobre la base d'una porció de terra per a l'habitatge i d'una altra per al conreu del blat morar, el plàtan i hortalisses. Aquest fet va afavorir les migracions des de l'altiplà i fins i tot des del veí Mèxic, i va fer créixer sense parar la població de la Blanca fins avui.

De fet, entre el 2002 i el 2015, segons dades de l'Institut Nacional de Estadística de Guatemala, la població de la Blanca va augmentar en més de 4.000 persones, en part atreta per la productivitat de les petites terres de conreu, en part també per l'expansió de les empreses de monocultiu que, amb especial incidència des dels anys 80, tal com veurem més endavant, havien concentrat la compra de les grans hisendes, ocupaven la majoria dels terrenys i prometien crear nous llocs de treball per collita o temporada.

Així, a mesura que l'àrea de la Blanca creixia en població, augmentaven també necessitats com els tràmits de naixements, defuncions, vies d'accés condicionades, de transport, centres d'estudi i de salut... La gran distància i la poca accessibilitat a la resta de la població d'Ocós i la inexistència de serveis propis, van generar la demanda dels mateixos habitants per formar una entitat municipal, la qual cosa es va aconseguir oficialitzar el 23 de gener de 2014.

Per a l'any 2015, la població del municipi de la Blanca era de 34.522 habitants,⁴¹ subdividida en 20 comunitats diferents que viuen sobretot de les petites produccions i del precari ingrés provinent de les empreses de monocultiu.

2. MONOCULTIUS A LA BLANCA I LES SEVES CONNEXIONS AMB EL MERCAT INTERNACIONAL

L'arribada dels grans monocultius

Simultàniament a l'arribada de petits camperols i de l'expansió a les terres baixes dels habitants de la Blanca, els principals terratinents i responsables de l'ocupació de sòl agrícola al terme municipal han estat les empreses d'explotació industrial de monocultius, amb especial intensitat a partir de la segona meitat del segle XX

Així, pel que fa a les terres de les grans hisendes, com la d'Ocós, dedicades sobretot als cafetars i al blat de

moro a inicis de segle, aquestes les van anar adquirint majoritàriament empresaris com Hugo Alberto Molina Espinoza, el qual, fundant el grup HAME, va decidir instal·lar una gran cotonera orientada a l'exportació per a la indústria tèxtil.

Des de la seva implantació el 1967, la coexistència entre el petits agricultors i l'empresa de monocultiu es va començar a deteriorar. Allò que fins al moment havia estat majoritàriament una economia de mercat local basada en el troc i les petites transaccions es va transformar gradualment, per a les famílies de la Blanca, en

⁴⁰ Joel Hernández, "Estudio histórico sobre los orígenes y traslados de propiedad de la Hacienda Ocós y La Blanca, ahora municipio la Blanca, en el departamento de San Marcos". La Pastoral de la Tierra. Guatemala, noviembre de 2019.

⁴¹ Segons el cens nacional de l'Institut Nacional de Estadística de Guatemala, 2015.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

una incursió obligada dins el sistema socioeconòmic del mercat neoliberal.

En aquest sentit, el pagament que feia la hisenda als jornalers amb terra per sembrar es va començar a monetitzar a partir de la implantació de la cotonera. La figura del jornalер assalariat es va expandir, mentre que es començaven a talar arbres a les zones muntanyoses de les Fincas Maravillas, Costa Rica, Buenos Aires, Carmelitas, Mojarras i Caramelo per ampliar l'explotació.⁴²

Totes aquestes finques van ser destruïdes, es van tallar els arbres, els animals van desaparèixer amb els seus hàbitats i va començar la construcció de *quíneles*⁴³ per desviar l'aigua dels rius.

La cotonera es va expandir sense fre ni mesura i van començar a sorgir els primers conflictes amb les hisendes i petites parcel·les de l'indret, que acusaven HAME d'acaparar i contaminar les aigües del riu que després feien servir per al reg dels seus propis cultius i, de passada, matar petits rèptils i amfibis oriünds amb les fumigacions de la plantació.

Aparició i expansió del plàtan i la palma d'oli africana fins avui

Després del cotó, ja a la dècada de 1980, Hugo Alberto Molina Espinoza va decidir invertir en allò que consti-

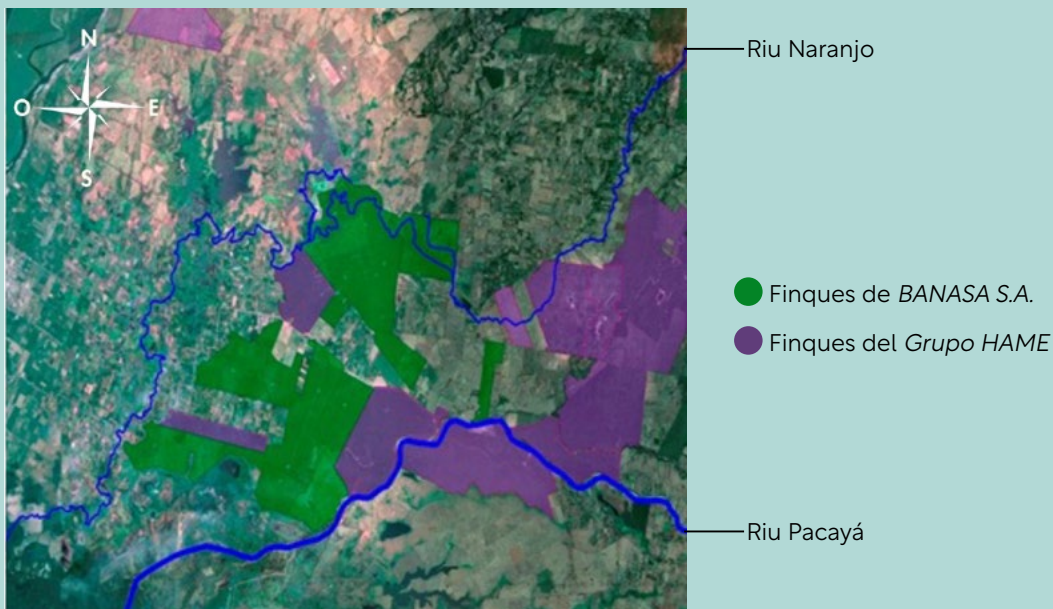
tueix avui el principal monocultiu: la palma d'oli africana.

El 1995, unint-se al cultiu de palma i d'altres productes d'exportació com la soja, a la Blanca es va començar a plantar plàtan. L'empresa responsable, la Corporación Bananera, Sociedad Anónima (COBSA), es va instal·lar, igual com ho va fer la "palmera", amb la promesa que seria una font de treball i que no causaria danys a l'entorn ni als petits conreus. Es va seguir sembrant en diverses finques del lloc i escampant per altres terrenys no explorats fins al moment, fins a arribar al seu màxim entre els anys 2003 i 2004, quan va canviar el seu nom per l'actual, Bananera Nacional Sociedad Anónima (BANASA), i va passar a formar part del gran grup agroindustrial Agroamérica.

Actualment les dues explotacions ocupen la major part dels terrenys cultivables del municipi i tenen accés directe als rius Naranjo i Pacayá, cooptant no només les possibilitats de cultiu i manteniment de la població local, sinó també la major part dels recursos hídrics de l'indret.

Però més enllà del municipi que ens ocupa a la costa sud guatemalenca, els models d'explotació agroindustrial de tots dos monocultius tenen especificitats pròpies i s'hi vinculen grans interessos econòmics, que els converteixen en una mina d'or no sols per a les empreses explotadores guatemalenques, sinó especialment per a algunes butxaques de l'altre costat de l'oceà Atlàntic.

MAPA DE RECURSOS HÍDRICS DE LA BLANCA.

Font: Reelaboració pròpia a partir de El Observador, 2019.

⁴² El Observador, 2019.

⁴³ Rases excavades per a la conducció d'aigua amb diversos propòsits en el cas de l'agroindústria: desviament de rius, implementació d'un sistema de reg per a les plantacions i assecatge de llacunes o miralls d'aigua que, segons el seu parer, poden perjudicar-les.

En què consisteix el monocultiu de palma d'oli africana? Expansió i interessos comercials

La palma d'oli africana, també anomenada palma, és una planta de la qual s'extreu oli per a diversos usos alimentaris i industrials a escala internacional. De les plantes oleaginoses, és considerada la de més rendiment segons els experts del sector⁴⁴ i el seu cultiu és relativament senzill: només cal un clima càlid i aigua a dojo.

El cultiu d'aquest vegetal es va començar a estendre a Guatemala durant els anys 70, si bé no va ser fins als 90 que es va començar a expandir amb força, substituint plantacions anteriors de cafè, cotó i soja, entre d'altres, i ampliant els terrenys de conreu a causa de la seva superior rendibilitat i de tenir més sortida en els mercats internacionals.

L'any 2003, el 75% de l'àrea de palma es concentrava en els departaments d'Escuintla i Izabal, si bé a la darrera dècada el monocultiu s'ha expandit també cap a altres departaments, com el de San Marcos, sobretot en la seva vessant costanera (costa sud).

Dades de l'Encuesta Nacional Agropecuaria (ENA) de l'INE guatemalenc⁴⁵ confirmen que el cultiu de la palma es troba actualment en expansió, sobretot a la Franja Transversal del Nord (FTN), Petén i la costa sud (on es troba la Blanca). Hi ha dades que parlen d'una expansió en els últims anys de fins a un 400%, un increment que va situar Guatemala com el principal exportador mundial d'oli de palma a l'any 2015, tot i la baixada dels preus de l'oli cru.⁴⁶

De la palma d'oli africana es poden obtenir dos tipus d'oli: un de més sòlid, l'estearina, destinat gairebé exclusivament a usos industrials com són la fabricació de cosmètics, sabons, detergents, espelmes i greixos lubricants, i un altre de més líquid, l'oleïna, utilitzat principalment com a oli comestible per cuinar, margarines, cremes i confiteria. Tant l'oleïna com l'estearina poden servir de matèria primera per produir biodièsel.

De tots els olis vegetals comestibles que es produeixen al món —gira-sol, canola, oliva, blat de moro, soja, etc.—, l'oli de palma és el més barat i el que més benefici reporta tant al sector agroalimentari com al de l'energia. La mitjana de consum per persona d'oli de palma al món, a través de l'alimentació i especialment del transport, és de 23,57 quilos anuals.⁴⁷

De la Blanca a l'Estat espanyol: exportació de palma per a "bio"dièsel

Davant l'expansió del negoci de la palma, de forma molt significativa, a partir de la dècada de 2010, un estudi d'ActionAid comptabilitzava més de quaranta empreses dedicades a conrear palma africana i a produir el seu oli a Guatemala, si bé la major part d'aquest negoci la controlen des de llavors i fins avui tres companyies productores: Agroindustrias HAME (Grupo HAME), Inversiones de Desarrollo (INDESA) i AGROCARIBE.

De totes aquestes empreses, la més gran per volum de negoci i extensió de monocultiu correspon a HAME, que controla les plantacions de palma d'oli africana a la costa sud, als departaments de San Marcos (on s'ubica la Blanca), Quetzaltenango, Retalhuleu, Suchitepéquez i Escuintla, així com la major part del municipi de Sayaxché, Petén.

Segons un estudi publicat per l'ONG nord-americana,⁴⁸ a Guatemala l'oli de palma és un negoci fonamentalment orientat a l'exportació (aproximadament un 80%) a Mèxic i als països europeus, sobretot a l'Estat espanyol.

La Unió Europea (UE) lidera el consum per capita mundial amb 60 quilos per habitant i any. De fet, l'Acord d'Associació amb Amèrica Central signat el maig de 2010 va permetre a Guatemala i als països centreamericans vendre immediatament oli de palma lliure d'impostos, i es va arribar a convertir en el principal comprador d'oli de palma el 2018.⁴⁹ Entre l'Estat espanyol (20%), els Països Baixos (19%) i Itàlia (10%) sumen gairebé el 50% de les exportacions de palma guatemalencs.

La destinació prioritària per a la transformació de l'oli de palma a la UE és el sector de l'energia, especialment la producció de biodièsel. En aquest sector, l'Estat espanyol és, de bon tros, el principal productor d'Europa i fabrica el 43% del biodièsel de palma de la UE. Junctament amb Itàlia i els Països Baixos van reunir el 82% de la producció d'aquest gasoil en territori comunitari el 2018, segons l'Asociación de Empresas de Energías Renovables.⁵⁰

De fet, els gegants petrolers com Repsol, Campsa, Shell o BP són els principals beneficiaris del negoci, i utilitzen l'oli de palma en el procés industrial per barrejar-lo amb el dièsel fòssil, de manera que l'oli de palma representa un 7%⁵¹ de la composició del combustible final. Després, el "biodièsel" es distribueix per mitjà de les gasolineres a tot Europa i també a les empreses

⁴⁴ Raygada Zambrano, R. "Manual técnico para el cultivo de palma aceitera". CNDVD-DEVIDA y PRODATU. Noviembre de 2005.

⁴⁵ INE. *Encuesta Nacional Agropecuaria. Superficie cultivada con palma africana del 2003 al 2015*. INE, Guatemala, julio de 2016.

⁴⁶ VVAA. *Situación de derechos humanos de los pueblos indígenas en el contexto de actividades de agroindustria de palma aceitera en Guatemala*. Guatemala, 2016.

⁴⁷ VVAA. *Situación de derechos humanos de los pueblos indígenas en el contexto de actividades de agroindustria de palma aceitera en Guatemala*. Guatemala, 2016.

⁴⁸ Action Aid. *¿Hacia dónde va la producción de caña de azúcar y palma africana de Guatemala?* Guatemala, 2011.

⁴⁹ Segons l'Anuario Estadístico 2018-2019, elaborat per la Gremial de Palmicultores de Guatemala (Grepalma).

⁵⁰ *Estudio del impacto macroeconómico de las energías renovables en España en 2018* de la Asociación de Empresas de Energías Renovables (APPA).

⁵¹ Ecologistas en Acción. Informe. *Si es palma no es bio*, Madrid, 2019.

aeronàutiques, fins que el seu consum arriba al dipòsit dels vehicles dels ciutadans europeus.

Segons detalla un estudi d'Ecologistes en Acció publicat el 2019 sobre aquest negoci, el fet que a aquest tipus de carburant se li posi l'etiqueta "bio" no el converteix en sostenible, més aviat al contrari: la desforestació, el transport, el processament i el canvi d'ús del sòl en els monocultius que obliga a expandir la colonització de terres per plantar altres aliments, tal com observem en el cas de la Blanca, converteix l'impacte ambiental en gegantí, "tres vegades més gran que el del dièsel d'origen fòssil per ell mateix".

Gràcies a les campanyes de conscienciació ciutadana dels grups ecologistes europeus en els darrers anys sobre aquest tema,⁵² la UE ha aprovat implantar un sistema comú de certificació per a les importacions d'oli de palma i reduir progressivament el seu consum des de l'any 2023 fins a eliminar-lo del tot el 2030.⁵³

No obstant això, estats com l'espanyol, que té una forta dependència econòmica de la indústria del biodièsel de palma, han posat i continuen posant grans resistències a l'aprovació de la norma i, en les seves lleis estatals, no acaben de definir com s'adaptaran a aquest canvi que, a més "no es proposa amb la soja, una agrocombustible igualment contaminant", tal com s'explica a l'informe de l'ONG ecologista.

Així, l'avantprojecte de Llei de canvi climàtic i transició energètica i el Pla Nacional Integrat d'Energia i Clima (PNIIEC) del govern espanyol preveuen una disminució dels biocombustibles de base vegetal, si bé no detalla per tipus de matèria primera la seva quota de reducció i eliminació, fet que dona una laxitud a la indústria que no encaixa amb l'actual escenari d'emergència climàtica global i humanitària al país d'origen de la palma.⁵⁴

Monocultiu de plàtan: expansió i interessos comercials

Per la seva banda, en el mateix sentit que en el de la palma, el monocultiu de plàtan és un altre responsable de l'acaparament de terres i recursos naturals a la Blanca, en aquest cas amb un vincle exclusiu amb el mercat alimentari.

El plàtan⁵⁵ és un fruit tropical d'origen asiàtic que creix òptimament en condicions de temperatura càlida (entre 20 i 30 graus), amb una terra rica en nutrients i, de forma especial, amb la presència d'abundant aigua dolça.

Segons dades de la FAO,⁵⁶ el plàtan és la fruita més popular a Estats Units i Europa. El seu consum anual supera el consum combinat de pomes i taronges en aquestes regions si bé, a escala mundial, se situa en segon lloc per darrere dels cítrics.⁵⁷ Es calcula que el consum per capita mundial ronda els 15 quilograms per any, una xifra que representa al voltant de 120 plàtans per persona.

En aquest marc, Amèrica Llatina és la principal regió exportadora del món, amb gairebé 15 milions de tones el 2019 i un 80% del volum total d'exportacions. L'Equador ocupa un lloc preferent, amb gairebé el 40% del mercat del producte, seguit de Guatemala, que és, al seu torn, el tercer exportador mundial d'aquesta fruita, després del mateix Equador i de les Filipines. El creixement de les exportacions a Guatemala se situa, segons la FAO, en un 6%, el més elevat d'Amèrica Llatina en 2019.

La demanda mundial de plàtans ha crescut en els darrers anys i es preveu que aquesta tendència seguirà en el futur pròxim; cada any que passa la seva demanda assoleix un nou màxim històric.

Agroamèrica i la guerra comercial de l'Estat guatemalenc amb l'espanyol

El plàtan s'acostuma a conrear en enormes plantacions, propietat de grans corporacions que s'encarreguen del cultiu, del processament i també de la distribució. En el cas de la Blanca, l'empresa Agroamèrica (BANASA) duu a terme tot aquest procés i els seus plàtans van majoritàriament als Estats Units i Europa.

Per bé que la UE és una regió netament importadora d'aquesta fruita, entre els seus membres té estats productors, com és el cas de l'Estat espanyol, que aglutina el 60% de la seva producció en territori europeu i, per tant, té molts interessos econòmics en joc.

Així, l'augment exponencial en els darrers anys de la importació de plàtans de l'Amèrica Central, i concretament hondurenyes i guatemalencues, ultrapassant fins i tot els mateixos criteris de la Comissió Europea de limitació d'aquest comerç, ha posat la veu d'alarma entre els productors de plàtan espanyols.⁵⁸

De fet, la Asociación de Organizaciones de Productores de Plátanos de Canarias (Asprocan) ha acusat la Comissió Europea d'haver decidit no penalitzar Guatemala després que el juliol passat les seves exportacions superessin el volum d'alarma del mecanisme d'establització de la UE, en plena crisi de preus del producte.

⁵² VVA. "Not in my tank". Campanya d'organitzacions ecologistes europees perquè la UE prohibeixi l'ús d'agrodièsel

⁵³ Comissió Europea. Acte delegat sobre biocombustibles. Brussel·les, Bèlgica, 2019.

⁵⁴ Plan Nacional Integrado de Energía y Clima (2021-2030). Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico. Gobierno de España.

⁵⁵ Ho hem dit abans, però pots val la pena insistir que el "banano" de Guatemala és la fruita que, en l'idioma espanyol de l'Estat espanyol, es coneix com a "plátano" i en català com a "plàtan", mentre que la "banana", en aquest darrer, es tradueix com a "plátano" per a l'espanyol de Guatemala.

⁵⁶ *Perspectivas para el comercio mundial de bananos y frutas tropicales*. 2019-2028. FAO, 2019.

⁵⁷ FAO, 2019.

⁵⁸ Comunicat ASPROCAN. Julio, 2019.

Els productors europeus de plàtans denuncien⁵⁹ que, a més del preu, que s'aconsegueix sotmetent les treballadores i els treballadors a condicions d'explotació, la major part dels plàtans de l'Amèrica Central no respecten els estàndards de qualitat mediambiental, ni els relacionats amb l'entorn ni amb el producte mateix, tot i que moltes vegades gaudeixin de certificacions que diuen el contrari.

El plàtan i els segell d'agricultura "sostenible"

En el cas particular de BANASA, si s'accedeix al seu portal web, a l'apartat "Certificaciones", es pot observar el segell de sostenibilitat de la Rainforest Alliance. Segons la seva pròpia publicitat i la dels seus clients, aquest segell certifica suposadament que el cultiu prové d'una agricultura sostenible, amb les "millors pràctiques agrícoles, ambientals, laborals i socials. Verifica que els productes certificats hagin estat conreats usant pràctiques ambientalment responsables, com la conservació de l'aigua i el sòl. Comprova que les pràctiques laborals siguin correctes i que hi

hagi bones relacions comunitàries".

Com veurem tot seguit amb l'exemple de la Blanca, pocs o cap dels seus preceptes s'acostuma a complir, sinó que es tracta finalment d'una lucrativa operació d'imatge tant per a l'empresa platanera com per a la consultora que promou la iniciativa, que rep a canvi una substanciosa suma econòmica.

Finalment, quan el plàtan arriba al comerç minorista, moltes vegades ni el propietari ni, per descomptat, el consumidor final coneixen aquest rerefons i compren plàtans pensant-se que respecten els drets ambientals i humans bàsics en el seu origen productiu.

Segell certificador de la Rainforest Alliance que es pot trobar als plàtans que compra el consumidor tant del Nord com del Sud Global.

3. VULNERACIÓ DE DRETS AMBIENTALS, ECONÒMICS I CULTURALS: UNA MIRADA DES DELS FEMINISMES CRÍTIQS D'AMÉRICA LLATINA

Dona camperola, desigualtats i entroncament patriarcal

Com veurem tot seguit, l'activitat de les empreses agroextractives de plàtan i palma, no solament vulneren els drets humans de les persones camperoles de les comunitats de la Blanca, sinó que a més atempten contra l'essència cultural maia d'unicitat i sacralitat entre l'ésser humà i el medi ambient, en la qual, com hem argumentat en la primera part d'aquest informe, el paper de la dona esdevé essencial.

Per això, a més de verificar com les desigualtats socioeconòmiques que generen aquestes empreses

s'acarnissen amb més cruïsa en les dones indígenes i camperoles de la Blanca, comprendrem la importància multidimensional de la violència que exerceixen en la destrucció de les formes de vida tradicionals.

De fet, segons la Comisión Interamericana de los Derechos Humanos,⁶⁰ per entendre la violència que pateixen les comunitats i, de forma especial, les dones indígenes i camperoles a Amèrica Llatina per culpa de l'extractivisme, cal partir d'una multiplicitat de formes procedents de diferents contextos que, en conjunt, conformen una "agressió estructural sistèmica i sistèmica".

Aquesta agressió, fonamentada en la històrica discrimi-

⁵⁹ Eldiario.es "Los productores europeos de plátanos y bananas se unen en la lucha por una producción más sostenible". 9 d'abril de 2019.

⁶⁰ VVAA. *Las mujeres indígenas y sus derechos en las Américas*. CIDH y OEA, 2017.

nació i violació dels drets individuals i col·lectius dels pobles indígenes, en el cas de Guatemala és hereva de la dominació colonial i postcolonial dels grans grups de poder occidentals que avui dia representen les empreses extractives de recursos i, en el cas de la indústria agroalimentària, les de monocultiu.

En els següents punts de l'informe tractarem d'imbricar precisament aquest enfocament de vulneració de drets humans amb el de desintegració del model de vida maia-camperol a través de la figura femenina a les comunitats de la Blanca, entenen que són les principals damnificades per la violència heteropatriarcal, tant des del pla físic com cultural.

Per a aquesta anàlisi ens servirem de la classificació de les violències sobre les dones indígenes de Guatemala feta per la Comisión Interamericana de Derechos Humanos, combinada amb la visió del Feminisme Comunitari Territorial.⁶¹ Aquest últim assumeix que la violència física i simbòlica contra les dones camperoles i indígenes prové de dos llocs: d'una banda, de l'anomenat "patriarcat originari ancestral", i de l'altra, de forma més determinant i atroç, per part de l'esmentat patriarcat occidental representat per la indústria agroextractiva i les maneres de vida occidentalitzades entre indígenes i *ladinos* rurals.⁶²

En conseqüència, es parla d'una perpetuació històrica dels desavantatges envers les dones camperoles i indígenes fruit de l'"enroncament de tots dos patriarcats" i el sistema patriarcal resultant d'aquesta fusió es defineix com el responsable de "totes les opressions, totes les explotacions, totes les violències, i discriminacions que viuen les persones i la natura, com un sistema històricament construït sobre el cos de les dones".

En el cas de les comunitats de la Blanca, coexisteixen diverses sensibilitats identitàries entre les dones (un 26% es consideren maies i un 74% mestisses, segons les enquestes en camp), si bé, com hem apuntat en la primera part d'aquest informe, l'organització comunal i de relació amb el medi natural heretada dels maies a les comunitats rurals guatemalenques perviu independentment de la subjectiva significació i identificació cultural o política cap al maia o el mestís.⁶³

Així, a la Blanca, la majoria concep la figura femenina com la responsable de la cura familiar, del petit mercadeig comunitari, de la custòdia de l'aigua i de les llavors, entre altres tasques essencials per a la conformació de les relacions comunitàries i del manteniment de la cultura camperola minifundista.

En aquest sentit, la influència de l'"enroncament patriar-

cal" sobre les dones camperoles és inequívoca i afecta l'arrel de la supervivència social, cultural i econòmica de les comunitats de la Blanca. Per tant, la seva anàlisi, unida al prisma de les violacions de drets humans, constitueix una mirada que transcendeix allò quantificable i que és subjacent al treball de camp següent.

Des d'aquest prisma, les entrevistes⁶⁴ a 69 dones de 17 a 77 anys en 15 comunitats⁶⁵ del municipi recullen dades relacionades amb la violència de les empreses de monocultiu sobre la dimensió dels dos territoris que reivindica el Feminisme Comunitari Territorial, el territori "terra" (dret a l'aigua, a les terres, a un medi ambient saludable ...) i el territori "cos" (dret a la salut, a l'alimentació, a la feina..., exposició a la violència sexual, domèstica i simbòlica), els quals, si bé s'analitzen per separat per identificar-los millor, estan sempre interrelacionats.

La desposseïció del "territori-terra" a les dones de la Blanca

La lluita històrica dels pobles maies i camperols mestissos per la recuperació i defensa del seu territori que, al cap i a la fi, els proveeix d'aliments i aigua suficients per viure, l'han assumit les dones com a pròpia i s'han posat al capdavant en la lluita contra les empreses extractives, incloent-hi l'agroindústria.

Des d'aquest punt de vista, el "territori terra" no és sinó la defensa d'un model de gestió dels cultius i de la natura en general que es troba a les antípodes del model hegemònic del capitalisme patriarcal, el qual suposa una greu amenaça per a la relació dels éssers humans amb la vida.

De fet, s'assenyala la propietat privada extensa —els grans latifundis— i el seu històric procés d'apropiació de les terres, basat en la desposseïció i l'extracció massiva dels béns naturals, com la gran amenaça per al benestar que la natura proveeix a les comunitats i a les dones com les seves principals sostenidores.⁶⁶

Es denuncia el màrqueting del model neoliberal de monocultiu, que afirma "millorar la vida dels pobles" mitjançant estratègies de participació de les comunitats en el treball extractivista, però que accentua la seva pobresa a llarg termini, com veurem tot seguit.

Tal com explica Cabnal, "no defenso el meu territori terra només perquè necessito dels béns naturals per viure i deixar vida digna a altres generacions, sinó perquè no concebo aquest cos de dona sense un espai a la terra que dignifiqui la meua existència i promogui la meua vida en plenitud."

⁶¹ L. Cabnal. "Acercamiento a la construcción de la propuesta de pensamiento epistémico de las mujeres indígenas feministas comunitarias de Abya Yala" en *Feminismos diversos*. ACSUR-Las Segovias, 2010.

⁶² VVAA. *Feminismos diversos*. ACSUR-Las Segovias, 2010.

⁶³ M. R. Morales. "Hacia una teoría del mestizaje intercultural diferenciado". *Revista Iberoamericana*, 20-2, 2009: 221-251. University of Northern Iowa, 2009.

⁶⁴ Van tenir lloc durant l'estiu de 2019 per SETEM Catalunya.

⁶⁵ Colonia San Julián, Colonia Cristo Salvador, Salinas I y II, Caserío Madronales, Carrizales, Colonia Barrillas, Colonia 2 de marzo, Pueblo Nuevo, Palmar II, la Vuelta Melgar, Cario Posa Honda, Caserío Pueblo Nuevo, Colonia Nuevos Horizontes y Caserío Barrillas.

⁶⁶ Cabnal, 2010.

Des d'aquest punt de vista, tota agressió a la terra, a l'aigua o a la biodiversitat és considerada violència cap a la figura de la dona i, per extensió, a tota la comunitat en què es desenvolupa i sustenta.

Tala d'arbres, sequeres i inundacions: el dret a l'aigua

La qüestió bàsica que caracteritza un monocultiu, qual-sevol que sigui el producte conreat, és la necessitat d'una gran extensió de terres fèrtils i d'aigua dolça en abundància. A la Blanca i des de la seva aparició, tant BANASA (Agroamèrica) com el Grup HAME han adquirit noves terres ermes o de petits conreus fins a apoderar-se de gran part del territori del municipi.

Com que el territori de la Blanca es troba en una zona boscosa tropical, la primera necessitat de les dues empreses va ser talar massivament els arbres i eliminar la vegetació en els terrenys que acabaven de comprar.

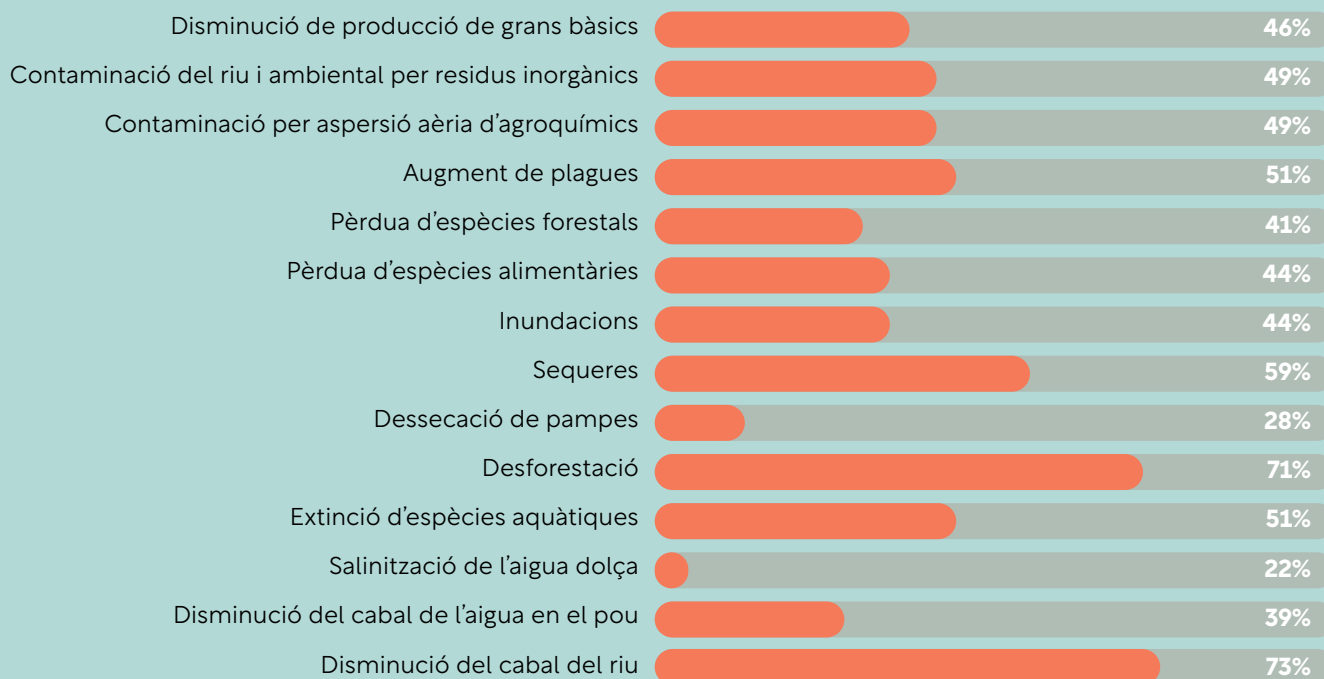
Sabedors que la desaparició de la coberta vegetal és la principal causa que les pluges arrossequin terres i es

produeixin inundacions,⁶⁷ tant HAME com BANASA van decidir construir dics de contenció a la llera dels rius adjacents a les seves plantacions per protegir-les de les previsible conseqüències que la seva pròpia presència provocaria o, si més no, agreujaria.

Així va succeir l'any 1998 quan l'huracà Mitch va desbordar els rius, que van arrossegar l'aigua pròpia de la seva llera i l'abocada des dels monocultius fins a acabar arrasant el ja malmès paisatge agrícola de la Blanca. La inundació va castigar sobretot les terres baixes, on se situen les petites parcel·les dels camperols, i va establir el precedent que es va repetir l'any 2005 amb la tempesta tropical Stan i en successius desastres naturals —evitables— a partir d'aleshores i fins avui.⁶⁸

Però, a més de provocar inundacions en època de pluges, la desaparició a la Blanca dels boscos i de la vegetació en general ha portat també sequeres durant les èpoques més seques i l'augment de les temperatures que les agreugen, ja que el bosc tropical és el responsable de la retenció de núvols i, per tant, del filtratge de la humitat als rius en forma d'aigua i de les precipitacions.⁶⁹

EN QUÈ HA AFECTAT O MODIFICAT EL MEDI AMBIENT LA PRESÈNCIA DELS MONOCULTIUS?

⁶⁷ Loening, L. y Markussen, M. "Pobreza, deforestación y sus eventuales implicaciones para la biodiversidad en Guatemala". *Economía, Sociedad y Territorio*, vol. IV, núm. 14, julio-diciembre, 2003.

⁶⁸ *El Observador*, 2019.

⁶⁹ García Marroquín, R. M. *El impacto climático en el corredor seco de Guatemala*.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

A més, si una qüestió té en comú el monocultiu de palma d'oli africana i el de plàtan és la necessitat d'una irrigació constant i abundosa. Per a això, tant el grup HAME com BANASA, des de la seva implantació, han procurat accedir als dos grans rius de la localitat, el Naranjo i el Pacayá, però també a l'Ocosito. Amb això, han controlat l'accés i l'ús d'aigua dolça,⁷⁰ no solament per al seu propi ús, sinó per a ús de les comunitats circumdants que, a més, han vist com l'excés d'aigua emprada per les plantacions ha dessecat moltes pampes naturals i capçaleres d'aigua del paratge.

El resultat és un acaparament de recursos hídrics que ha provocat una colla de perjudicis a les petites famílies camperoles, que han vist com els seus pous familiars d'on beuen aigua potable estan cada vegada més secs, que els rius gairebé no duen aigua i que els petits conreus amb prou feines donen per al seu autoabastiment.

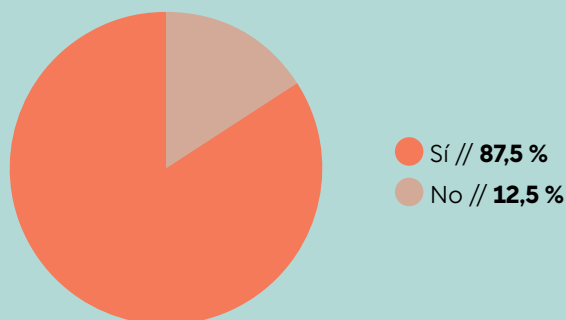
En aquest sentit, segons es reflecteix en les enquestes

a les dones de la Blanca, encara que el 60% disposen de servei domiciliari d'aigua, només en el 16% dels casos es tracta d'aigua potable, mentre que el 33% de les dones obtenen l'aigua d'un pou particular i el 51% es veuen obligades a comprar-la en garrafes, de manera que entren en l'economia de mercat i, per tant, necessiten generar ingressos mitjançant la venda als mercats locals o treballant de manera remunerada.

A més, el fet que l'aigua arribi canalitzada a les llars no sigui garantia de subministrament, perquè els talls en època de sequera són habituals i els pous, com hem assenyalat abans, cada vegada donen menys aigua. Així, ens trobem també que un 18% de les dones han d'anar als rius a rentar la roba.

Crida l'atenció la consciència pràcticament unànime de les dones de la Blanca sobre la responsabilitat de l'escassetat d'aigua: prop d'un 87% responsabilitza les empreses de monocultiu amb les quals es veuen obligades a conviure.

CONSIDERA QUE LES EMPRESES DE MONOCULTIU DE LA BLANCA TENEN A VEURE AMB L'ESCASSETAT D'AIGUA?

**Acaparament de terres:
el dret a l'alimentació i al treball**

Precisament, el dret a l'alimentació és el que, en darrer terme, es troba afectat per la vulneració del dret a l'aigua potable (pous familiars desproveïts, cultius sense aigua, collites perdudes per contaminants o sequeres, inundacions...), tot i que hi ha altres factors que influeixen en l'escassetat d'aliment que pateixen les famílies de les comunitats.

Com hem vist anteriorment, la costa sud guatemalen-

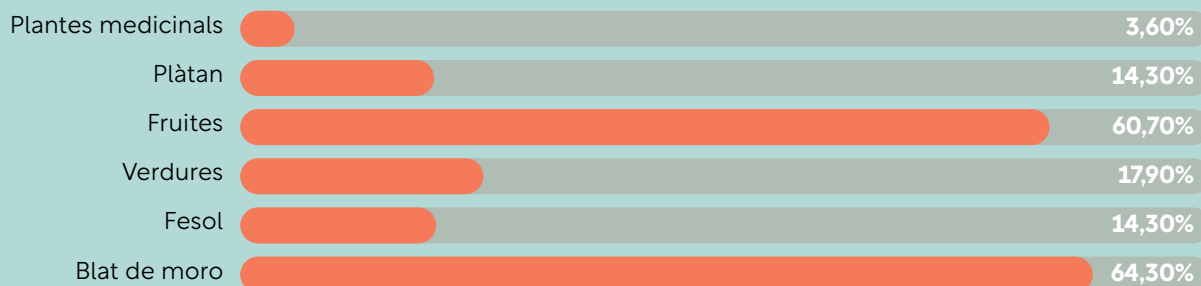
ca, on s'ubica la Blanca, és la regió més afectada de país per l'ampliació dels monocultius de plàtan i de palma d'oli, i des dels anys noranta aquests s'han expandit de manera descontrolada.

Els principals conreus de les famílies de petits agricultors de la regió són el blat de moro, el plàtan, la mongeta i les fruites, els quals, juntament amb l'arròs i certes herbes, integren tradicionalment els productes d'alimentació de les famílies, en clara herència pel que fa a la forma i el tipus de conreu del blat morar maia (*milpa*).

⁷⁰ En les diverses denúncies d'organitzacions de defensa de la terra, es constata l'ús abusiu de l'aigua per als monocultius: desviaments i bombament de les aigües dels rius, pous d'extracció d'aigua subterrània, infraestructura d'emmagatzematge, dragatge i canvi del curs dels rius, construcció de dics per limitar les inundacions a les plantacions de palma i plàtan amb màquines que drenen l'aigua excedent cap a àrees comunitàries —provocant inundacions—, desaparició de masses d'aigua a les pampes... La vulneració del dret a l'aigua de les comunitats afectades que depenen de l'aigua dels rius o de pous artesanals que excaven i que en moltes ocasions s'assequen té lloc amb la connivència de l'Estat de Guatemala des dels anys 90 fins a l'actualitat. Veurem aquest assumpte amb més detall a l'apartat de "Resistències des de les comunitats", en el punt 4 d'aquest informe.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

QUINS PRODUCTES SEMBRA?

Si bé tradicionalment el conreu dels petits agricultors de la Blanca s'ha destinat a l'autoconsum familiar i, en menor mesura, a l'intercanvi i venda de productes hortícoles en mercats locals com a extra per a l'economia familiar, la veritat és que la minva dràstica de les collites vinculada a l'expansió de les grans plantacions, a les inundacions i a les sequeres, així com la reducció en el nombre i l'extensió de terres per part de les famílies camperoles, han afectat la seva economia i la font mateixa de llur alimentació.

En aquest sentit, sent les dones les encarregades del petit mercadeig i de la cura de les terres i l'alimentació familiar (els homes són, sobretot, els qui treballen per compte d'altri o emigren per enviar remeses econòmiques a la família d'origen), són les principals damnificades per aquest acaparament i desposseïció de terres.

De fet, i partint que, en la meitat dels casos, les dones no són propietàries de les terres de les quals obtenen recursos per a les seves famílies (el 49% té cura de terres que són propietat del marit o llogades, mentre que el 51% és propietària), les entrevistes reflecteixen també una possessió molt limitada de sòl. De fet, el 79% reconeix que la seva família és propietària d'un màxim de 5 *cuerdas*,⁷¹ percentatge que disminueix a mesura que l'extensió del terreny és més gran, fins a arribar a les 16 *cuerdas* en el 13% i a 50 *cuerdas* només en un 8% de les famílies de les dones entrevistades. Segons un cens elaborat per la Pastoral de la Terra el 2019, a la Blanca s'afegeix que el 16,2% de les famílies no té ni tan sols terra per treballar.

Amb el pas dels anys, la limitació de l'accés a la terra ha fet minvar considerablement la producció d'aliments tradicionals. Segons el mateix cens, fa deu anys les

famílies obtenien de dues collites (55,4% les famílies) a tres l'any (29,3%) mentre que, avui dia, amb prou feines recullen una collita (59,1%), i fins i tot ha provocat canvis forçats en la forma de cultiu i de collita dels aliments. Segons relata un informe de *El Observador* (2019), en els darrers anys les comunitats camperoles s'han vist obligades a tallar el blat de moro encara humit, "encara que això agreugi la baixada de la producció, sigui menys nutritiu i s'arrisquin que es podreixi". Tanmateix, és l'única manera d'evitar que, des de les primeres gotes de l'època de pluges, les inundacions danyin les arrels dels cultius i les podreixin.

La conseqüència directa de la manca de collita i de gra és, lògicament, una disminució en la possessió d'altres béns alimentaris familiars com els animals de granja (un 90% de les dones de la Blanca tenen pollastres a casa), que també s'acostumen a destinar a l'autoconsum o al mercadeig. En aquest marc, les famílies que fa uns anys podien sobreviure gairebé exclusivament de les seves terres i del riu (peix, aigua...), actualment han de prendre altres mesures com buscar feina remunerada a les plantacions de monocultiu o, fins i tot, emigrar per enviar remeses monetàries des de l'estranger.

Pel que fa a la qüestió de les càrregues de treball, de fet el 72% de les dones treballen en l'àmbit domèstic sense remunerar, si bé les circumstàncies anteriors han obligat moltes (el 42%) a buscar feina remunerada per compte d'altri com a empleades domèstiques en cases particulars (80%), comerciants (13%), etc., la qual cosa ha propiciat un empoderament de la figura femenina tant en l'àmbit familiar com comunitari a causa de l'obtenció de recursos propis, d'una banda, i a una sobrecàrrega global de feina, de l'altra.

⁷¹ Una *cuerda* és una mesura de superfície i de longitud. En general, a la Guatemala rural serveix per mesurar quantitat de terra: una *cuerda* mesura 436,81 metres quadrats, una *manzana* —la unitat de mesura següent— té 16 *cuerdas* (6.988 metres quadrats).

QUI A LA FAMÍLIA FA LES FEINES SEGÜENTS?

	DONA	HOME
Agricultura o pesca per vendre	5%	18%
Agricultura per a l'autoconsum	4%	18%
Rentar els aliments i preparar-los	37%	4%
Rentar roba i trastos	40%	2%
Vetllar perquè quedi aigua per a ús i consum de la família	35%	10%
Venda d'animals de pati	26%	2%
Anar a buscar aigua	25%	8%
Cuinar	38%	3%
Cura dels fills/es	30%	15%
Cura de malalties a la família	32%	20%
Administració dels ingressos i gestió de l'economia familiar	35%	20%
Recol·lecció, conservació i/o intercanvi de llavors	7%	11%

Pel costat masculí, en canvi, el treball remunerat és escàs i es duu a terme en molt males condicions. Així, segons les dones de la Blanca, tot i que el 66% de les seves parelles tenen treball remunerat, la majoria són treballs eventuais o per collita (68%), i el 84% s'executen sense formalitzar legalment la relació laboral, i en la meitat dels casos no hi ha representació sindical (48%).

El resultat és que els ingressos econòmics de les dones es destinen, en el 95% dels casos, a l'alimentació (un 100% en el cas de les seves parelles) i en menor mesura a la salut, l'habitatge i altres necessitats bàsiques.

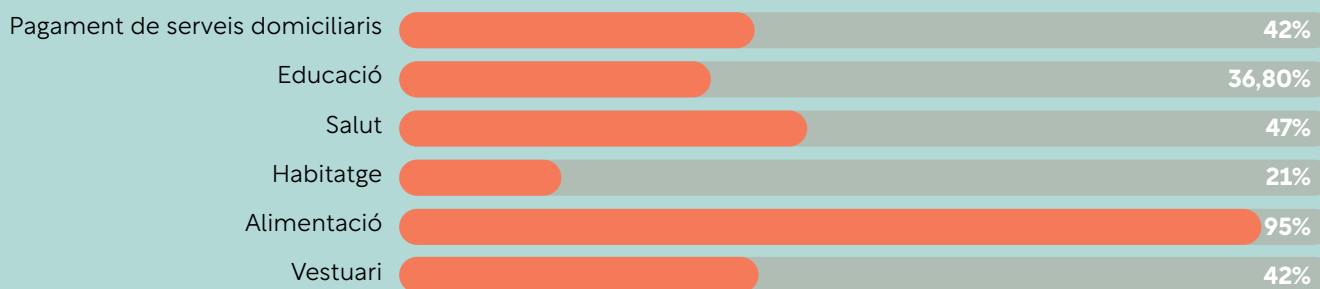
De fet, malgrat l'arribada d'aquests ingressos procedents de l'economia capitalista remunerada, l'economia familiar de la Blanca ni tan sols assoleix els nivells bàsics de supervivència, tal com indica el dramàtic contrast entre la cistella bàsica alimentària⁷² que el govern de Guatemala estableix en 3.561,52 quetzales (moneda local) mensuals⁷³ i els ingressos econòmics

mitjans d'una família de les comunitats de la Blanca, que és inferior als 2.000 quetzales al mes.

La situació alimentària de les famílies és, per tant, plausiblement greu. Es generen greus situacions de malnutrició, que afecta de manera alarmant les generacions més joves. De fet, segons demostren altres estudis,⁷⁴ el 77% dels infants de les comunitats pateix malnutrició i, en els casos de mortaldat infantil, el 62% de les dones que han perdut fills i/o filles creuen que la causa va ser la mala alimentació deguda a la situació econòmica familiar.

Així doncs, hem de concloure que la manca de sobirania alimentària de les dones de la Blanca és el factor decisiu que explica la seva situació econòmica i aquesta, en el seu origen, té a veure amb l'acaparament de recursos de les empreses agroindustrials, avalades per l'estat guatemalenc.

AMB EL QUE GUANYA, QUINES DESPESES COBREIX?

⁷² La cistella bàsica alimentària (CBA) es defineix com el conjunt de diversos aliments, expressats en quantitat suficients per satisfer les necessitats de calories d'una llar mitjana.

⁷³ INE. *Canasta Bàsica Alimentaria (CBA) y Canasta Ampliada (CA)*, enero de 2020. Guatemala, Febrer de 2020.

⁷⁴ *El Observador*, 2019.

La desposseïció del “territori-cos”

El segon eix de la proposta del Feminisme Comunitari Territorial, que també es pot analitzar des del prisma dels drets humans, té a veure amb la concepció del cos de la dona com a element representatiu de la violació històrica dels seus drets i la seva dignitat.

Des d'aquest punt de vista, en realitat, les afectacions al “territori-terra” tenen una conseqüència directa també sobre el “territori-cos”, com naturalment és el cas de la malnutrició derivada de l'escassetat d'aliments o d'aigua.

Però, a més, hi ha altres afectacions sobre el cos de les dones relacionades amb la seva salut i amb violències masculistes tant intra com extra familiars.

Per tant, i des de la premissa que “allò que no s'anomena no existeix”, el Feminisme Comunitari Territorial s'enfoca al sentit d'afirmació de l'existència, a l'autoconsciència de com el cos femení ha estat i és, moltes vegades, desposseït per aquest “entroncament patriarcal” —en la seva multitud de formes i manifestacions— de què parlàvem a l'inici d'aquest capítol.

Aquest plantejament, com indica Cabnal, ens convida a reconèixer aquest territori com un “lloc en concret, amb la seva resistència històrica i la seva dimensió de potència transgressora, transformadora, i creadora. Part de la recuperació de la memòria corporal de les ancestres, per anar teixint la pròpia història des de la seva memòria corporal particular, i de com decideix relacionar-se amb les altres i els altres”.

En definitiva, des d'aquesta perspectiva feminista s'aborda l'empoderament de la dona des d'ella mateixa i en relació amb la reivindicació de la vida en conjunt; per això, casos com el de la Blanca aprofundeixen en la necessitat d'explorar com l'empresa de monocultiu contribueix a desposseir el territori-cos de la dona i, des d'aquí, com es construeixen les noves resistències comunitàries.

Contaminació i salut: el dret a un medi ambient saludable

Des d'aquest punt de vista, l'acaparament de recursos hídrics que hem explicat més amunt per part de les dues empreses de monocultiu inclou habitualment la contaminació de les aigües, a més dels freqüents desastres naturals.

L'ús intensiu i habitual d'agroquímics per part de les dues empreses per controlar plagues i millorar el rendiment de les seves plantacions s'acostuma a fer

sense un pla de control i gestió dels residus tòxics, els quals acaben contaminant tant els rius com els tolls i, fins i tot, l'aire que respiren els habitants.

De fet, les fumigacions aèries i terrestres i els abocaments constants de deixalles orgàniques i inorgàniques a rius i fonts han comportat, a mitjà termini, un perjudici greu a la salut dels habitants de les comunitats de la Blanca, que han desenvolupat malalties de diversa índole relacionades amb l'aspiració o ingestió involuntària d'agroquímics o aigües contaminades.

És així com les persones que habiten aquestes comunitats pateixen freqüents diarrees, vòmits, febres, bronquitis i malalties renals cròniques.

A més, segons consta en una de les denúncies de les comunitats a l'estat guatemalenc sobre aquest fet,⁷⁵ s'ha demostrat que tant Grup HAME com Agroamérica fan servir glifosat a les seves plantacions, un herbicida àmpliament denunciat internacionalment perquè s'ha demostrat cancerigen.⁷⁶

Al mateix temps, la successió constant d'abocaments orgànics i inorgànics de tots dos monocultius als rius i les terres limítrofes, unida a la filtració dels esmentats agroquímics a les aigües i al sòl, han contaminat de forma indefectible les aigües dolces que arriben a les comunitats, la qual cosa ha provocat, no només problemes de salut, sinó també la contaminació reiterada dels rius que són font d'aigua potable i d'aliment per als seus habitants.

Pel que fa a les dones, la mateixa Comisión Interamericana de Derechos Humanos⁷⁷ adverteix que corren més risc de patir problemes de salut relacionats amb la presència de projectes extractius a la vora de les seves comunitats. De manera particular, aquests problemes poden afectar, i de fet afecten, l'elevat nivell de toxines en la llet materna, el sèrum sanguini i els teixits grassos (que són causa d'infecunditat) i causen avortaments espontanis, naixements prematurs, una menstruació i una menopausa precoços, càncers de l'aparell reproductor, menor capacitat de lactància i incapacitat per tenir fills sans..., a més de l'afectació indirecta deguda a les altes taxes de mortalitat infantil i de malalties de la infantesa potenciades per la contaminació de l'aigua.

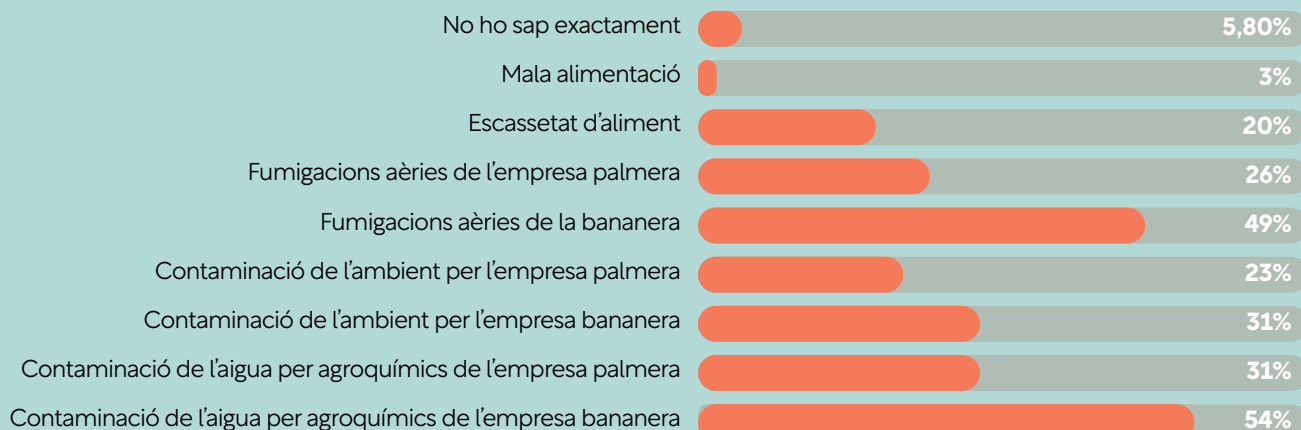
De fet, en el cas de la Blanca les malalties se centren en altes pressions sanguínies, malalties gastrointestinals, renals i fins i tot càncer, entre d'altres, vinculades directament, segons diagnòstic mèdic, a la contaminació de les fonts d'aigua per al consum, ocasionada per l'empresa palmera i la bananera.

⁷⁵ El Observador, 2019

⁷⁶ Zhang, L. et al. “Exposure to glyphosate-based herbicides and risk for non-Hodgkin lymphoma: A meta-analysis and supporting evidence” en *Mutation Research/Reviews in Mutation Research* Volume 781, Julio–Setiembre 2019, Pàg. 186–206. Elsevier.

⁷⁷ CIDH y ODEA, 2017.

QUINES SÓN LES CAUSES DE LA SEVA MALALTIA?

Aquest fet, a més, agreuja la penúria econòmica esmentada en punts anteriors, ja que, en no existir serveis mèdics públics i gratuïts al municipi, el 35% de les dones ha de recórrer a un metge particular, fet que sobrecarrega la ja de per si malmesa economia familiar. De fet, segons les entrevistes realitzades, aquesta despesa pot arribar a representar en molts casos fins a una quarta part de l'ingrés total mensual de tota la família.

Violències físiques i simbòliques: els drets de dones i nenes

La majoria dels estats americans va ratificar el 1979, en el marc de l'Assemblea General de les Nacions Unides, la Convenció sobre l'Eliminació de Totes les Formes de Discriminació contra la Dona (CEDAW), un document que va reflectir el consens continental que la violència contra les dones és un problema públic i "mereixedor d'accions estatals per aconseguir la seva prevenció, investigació, sanció i reparació".⁷⁸

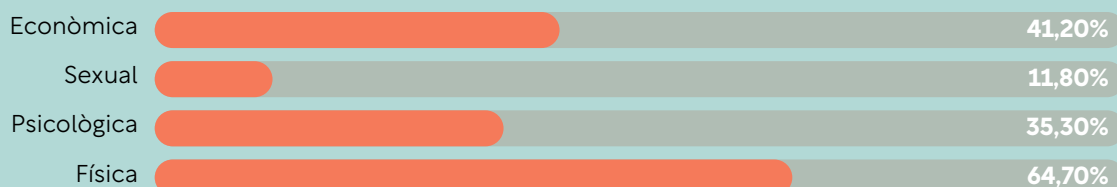
Malgrat això, segons explica la Comisión Interamericana de Derechos Humanos, la violència i la discriminació

contra les dones a Amèrica Llatina segueix sent un tema irresolt. A més, no afecta totes les dones per igual:⁷⁹ les dones afrodescendents i indígenes pateixen violència i discriminació el doble i, fins i tot, el triple, a més de la genèrica pel seu gènere.

Des d'aquest punt de vista, la violència contra les dones de la Blanca s'ha d'analitzar des de diversos angles i tipologies a l'hora d'integrar i comprendre els resultats de les entrevistes, i també assumir que hi pot haver por de denunciar-la, com un tret cultural que s'hereta de l'entroncament patriarcal (barreja de la cultura occidental i les indígenes guatemalenques, segons el postulat del Feminisme Comunitari Territorial).

Malgrat aquest biaix, la majoria de dones de la Blanca reconeixen haver patit algun tipus de violència (59%), la qual majoritàriament és física (64%), econòmica (41%) i psicològica (35,30%). Aquest triumvirat es pot considerar l'essència de les violències inherents al patriarcat des d'ambdues vessants; en la seva part d'intra i extra familiar del masclisme "originari" de les cultures tradicionals locals, d'una banda, i de l'altra, el proferit explícitament per les estructures patriarcals representades per la gran empresa i l'estat.

QUIN TIPUS DE VIOLÈNCIA HA SOFERT?

⁷⁸ VVAA. *Acceso a la justicia para mujeres víctimas de violencia en las Américas*. Comisión Interamericana de los Derechos Humanos. Relatoría sobre los derechos de la mujer.

⁷⁹ VVAA. *Informe temático sobre situación de violencia y discriminación contra mujeres, niñas y adolescentes en América Latina y en el Caribe*. CIDH. Enero de 2020.

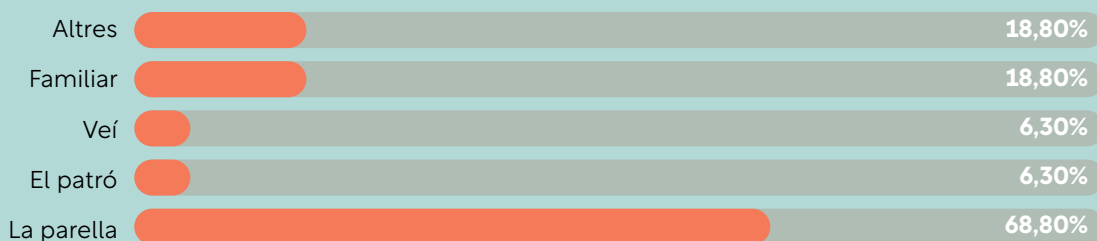
EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

En aquest sentit, encara que el 68,8% de les dones enquestades reconeix que la violència l'ha exercit la seva parella, aquesta no s'ha de desvincular en absolut de la presència de l'empresa agroalimentària, ja que la mateixa precarietat laboral, la manca de valor social que perceben els homes sobre ells mateixos en deixar de ser els principals sostenidors econòmics de la unitat familiar i en "permetre" que les seves dones s'empoderin, pot ser una de les causes que agreugen la violència masclista intrafamiliar, tal com apunta la relatora especial de les Nacions Unides sobre els drets dels pobles indígenes.

Així, a l'informe sobre la violència masclista contra dones i nenes a Guatemala, elaborat el 2018, a partir

de la visita que la relatora va fer, explica que moltes de les possibles causes fonamentals de la violència masclista en l'àmbit domèstic "estan vinculades a qüestions de drets humans que afecten específicament els pobles originaris i els camperols en el seu conjunt, violacions històriques dels seus drets, com un entorn familiar violent, polítiques estatals abusives des de la primera infància, problemes financers i pobresa, atur, manca d'educació, mala salut física i mental, estrès a causa del racisme, i negació de drets a la lliure determinació, la terra i la cultura, entre d'altres, fenòmens que porten a una pèrdua d'identitat i autoestima, així com al col·lapse del sistema de parentiu comunitari i de la mateixa legislació tradicional comunitària".

QUI VA EXERCIR LA VIOLÈNCIA?

De fet, la destrucció històrica dels drets sobre les terres ancestrals, els recursos naturals i els llocs sagrats com a conseqüència de projectes de desenvolupament agroindustrial ha impedit que les dones hereves del lideratge espiritual en les comunitats guatemalenques d'arrel maia hagin perdut a poc a poc l'autoafirmació de gènere com a custodis de les tradicions en les seves comunitats, de manera que han rebut en aquest cas una violència simbòlica subtil, que té a veure amb el racisme imperant a Guatemala i que pretén minar la seva autori-

tat moral davant les seves pròpies comunitats.⁸¹

La censura social que reben les dones de la Blanca per encarregar-se de l'economia familiar, donar suport a la seva cultura i tradicions i organitzar-se per defensar els seus drets, si bé sembla que atenua amb el pas dels anys, no deixa de ser un factor determinant que explica la violència patriarcal. En aquest sentit, crida l'atenció que el 35% de les dones hagi rebut agressions masclistes al mig del carrer.

⁸⁰ Declaración final de la Relatora Especial de las Naciones Unidas sobre los derechos de los pueblos indígenas, Victoria Tauli-Corpuz, al concluir su visita a Guatemala del 1 al 18 de mayo de 2018.

⁸¹ CIDH, 2020.

4. RESISTÈNCIES DES DE LES COMUNITATS

Història d'una lluita judicial: la Blanca contra BANASA i HAME

El punt d'inflexió de la consciència comunitària sobre les agressions de l'agroindústria a la Blanca el van marcar, molt probablement, les inundacions i el malbaratament de collites provocades per l'huracà Mitch (1998) i la tempesta tropical Stan (2005), que van precaritzar a marxes forçades la situació de supervivència de les famílies.

Segons el mateix ajuntament del municipi,⁸² 750 famílies van quedar afectades per aquests fets i va ser així com les persones afectades es van organitzar i van reclamar a BANASA el pagament dels danys ocasionats, el dragatge del riu i la destrucció dels dics de contenció que havien construït i que van contribuir a fer que la inundació fos encara més gran.

A més de la denúncia, les persones de la localitat van organitzar diferents accions de protesta. La resposta del govern de Guatemala va ser enviar la policia i que la llavors alcaldessa d'Ocós, Edilma Navarajo, promogués una taula de diàleg en el veí municipi de Coatepeque, que va concloure que les inundacions registrades el 2005 van ser degudes únicament a causes naturals i que l'empresa era responsable de només un 2% d'aquestes.

El sentiment d'indignació popular va anar creixent d'ençà de llavors fins que el 2010, amb la tempesta Agatha, la història es va repetir. El riu Pacayá no només va portar l'aigua de la pluja, sinó també els excedents de l'aigua que les bombes extreïen de les extenses propietats de BANASA. La suma de totes aquestes aigües va fer augmentar el cabal del riu uns quants dies, la qual cosa va provocar innumerablestroses i pèrdues materials a més de 580 famílies, que van veure com s'esvaïen les seves collites de blat de moro i plàtan per a l'autoconsum i el comerç local. Es va constituir una nova taula de diàleg entre empresa, govern municipal i nacional, i famílies afectades, però no es va complir amb el rescabament acordat.

Va ser així com, amb l'acompanyament de la Pastoral de la Tierra de San Marcos, el Comité Pro-pérdidas va constituir el 2010 un equip de treball que va començar una investigació per identificar la gravetat dels impactes, i arran dels resultats d'aquesta

Denúncies infructuoses: de l'agroindústria a l'estat de Guatemala

Veient que les denúncies a les empreses es resolien sense cap resultat, sinó que donaven impunitat total i llibertat d'acció a l'agroindústria, camperols i camperoles van prendre la decisió de denunciar l'estat de Guatemala com a suposat garant dels drets humans de les comunitats. Així es pretenia redefinir el marc legal que permet

la impunitat de les agressions mediambientals dels monocultius.

A finals de 2014 i 2015, la Pastoral va presentar el cas del municipi de la Blanca i els altres davant la Vicepresidència de la República, així com també davant el Sistema Nacional de Diàleg (SND), el Ministerio de Ambiente y Recursos Naturales (MARN) i el Ministerio Público (MP). Es van dur a terme diferents reunions de seguiment i es va lliurar un informe memorial al MARN, però fins avui no hi ha hagut cap avenç.

Al juny de 2015, després de nous casos de desviament de lleres de riu sense permís, de contaminació i mortaldat de peixos per agrotòxics, el cas de la Blanca va aparèixer als mitjans de comunicació nacionals i això va donar a conèixer les paupèrrimes condicions laborals de les persones que treballen a l'empresa palmera.

Tenint en compte que el centre de la reivindicació es va situar en la gestió de l'aigua, no solament a la Blanca, sinó també en altres comunitats guatemalenques, moltes de representades en organitzacions i plataformes, totes aquestes entitats es van articular en el Colectivo Agua, Vida y Territorio (CAVT) per presentar denúncies conjuntes de contaminació i de desviaments de rius per part d'agroempreses productores de sucre, plàtan i oli de palma, principalment a la costa sud.

En l'àmbit internacional es van presentar divuit denúncies davant el Tribunal Latinoamericano del Agua (TLA) en contra de l'estat de Guatemala el 2015 i 2016 pels casos dels monocultius de canya de sucre, de plàtan i palma a la costa sud, al departament de San Marcos, i de la palma a tot Guatemala. A l'octubre de 2015 també es van presentar denúncies davant la Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH), a l'Audiència Temàtica sobre "Situació de drets humans dels pobles indígenes en el context de les activitats d'agroindústries de palma a Guatemala", els casos específics de la mortaldat de peixos i la contaminació de rius, entre ells els rius Pacayá i Ocosito al municipi de la Blanca.

En essència, des de les comunitats de la Blanca van decidir començar a organitzar-se. D'ençà de llavors han denunciat la sostracció de terres a famílies i a dones, en particular de terres comunals, els canvis d'estil de vida i la desestructuració de les comunitats indígenes i ladines afectades, la violació del dret a l'alimentació, l'afectació de les vies d'accés i infraestructura pública, l'ús de les autoritats comunitàries com a contractistes per part de les empreses, les males condicions laborals, els canvis d'ús del sòl, la criminalització, les amenaces i assassinats de les persones defensores de drets humans ..., en tots els casos coincidint amb l'ús abusiu de l'aigua per als monocultius.

De fet, en acabar les audiències del Tribunal Latinoamericano del Agua es va celebrar la Marxa per l'Aigua, la Mare

⁸² *El Observador*, 2019.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

Terra, el Territori i la Vida, convocada per una vuitantena d'organitzacions integrades a l'Asamblea Social Popular (ASP). La Marxa va consistir en una caminada de més de dos-cents quilòmetres entre l'11 i el 22 d'abril de 2016, des de Tukumán, a la frontera amb Mèxic, fins a la ciutat capital de Guatemala.

El principal resultat obtingut va ser un informe que confirmava el desviament de diversos rius, i nou denúncies efectuades pel Ministerio de Ambiente com a acusació particular en contra de diverses empreses privades, incloent-hi BANASA i HAME, per desviaments al riu Pacayá. No obstant això, segons denuncia El Observador (2009), per ordre de l'aleshores president de la República, Jimmy Morales, el procés es va paralitzar fins a l'actualitat.

El 5 de juny de 2017, les organitzacions i comunitats de la costa sud van convocar una manifestació a Retalhuleu amb motiu de la commemoració del Dia Mundial del Medi Ambient. L'acte va denunciar els danys comesos per les empreses i la ineficiència de les taules tècniques i de negociació. Totes les líders de la Blanca van decidir organitzar una gran mobilització al municipi, de manera que es van fer activitats simultànies de protesta a Retalhuleu i la Blanca.

Dones en lluita: organització i criminalització de la protesta

Des dels inicis de les accions de denúncia, fa quinze anys, les dones de la Blanca han anat, a poc a poc, prenent protagonisme en la reivindicació dels seus drets i de la comunitat d'una banda, a causa del buit social deixat per la migració històrica de molts homes a l'estranger i, de l'altra i simultàniament, com hem apuntat abans, per la presa de consciència sobre la necessitat de defensar el seu territori i el seu cos.

Si bé no és propòsit d'aquest informe aprofundir sobre

el fet migratori, no és menys cert que, com hem assenyalat més amunt, aquest té un pes específic en la recrudescència de les càrregues familiars i econòmiques de les dones que viuen actualment a la Blanca ja que, segons dades de l'OIT,⁸³ encara que la feminització de les migracions és un fet entre moltes dones joves i solteres a Guatemala, el perfil del migrant mitjà guatemalenc segueix sent el d'un home que té entre 25 i 45 anys.

Així, i malgrat que el percentatge de persones emigrades és d'un 7% anual al municipi de la Blanca,⁸⁴ aquesta emigració ininterrompuda i sostinguda en els darrers anys ha comportat un gran nombre de dones que viuen soles, a càrrec dels seus fills que, en el millor dels casos, reben remeses econòmiques de la seva parella migrada a Mèxic o als Estats Units.

En aquest sentit, segons el que hem vist en els punts anteriors, s'ha registrat un augment de la feminització de les desigualtats i la pobresa. Per això no ha d'estranyar l'adscripció de la majoria de dones de la Blanca (un 67% de les entrevistades) a diferents organitzacions de defensa dels drets comunitaris davant l'agroindústria.

Aprofundint en aquesta participació, si bé totes les dones coneixen especialment els COCODES (Consejos Comunitarios de Desarrollo Local), on es canalitzen les propostes cap a l'administració, no és menys cert que moltes participen també en comitès de l'aigua i altres organitzacions que es dediquen majoritàriament a defensar els drets ambientals i comunitaris com són el CUC (Comité de Unidad Campesina) o la Pastoral de la Tierra de San Marcos.

En aquest sentit, cal assenyalar el paper de la Pastoral (església catòlica) en el suport als drets indígenes i dels camperols, a la Blanca, a Guatemala i en general a Amèrica Llatina. Així ho perceben les dones de la Blanca que, en un 73%, reconeixen el seu compromís en la defensa dels drets ambientals.

QUINA ÉS L'ORGANITZACIÓ QUE DEFENSA ELS BÉNS NATURALS?

⁸³ VAA. *Flujos migratorios laborales intrarregionales: situación actual, retos y oportunidades en Centroamérica y el Caribe. Informe Guatemala, 2012.*

⁸⁴ V. Estuardo. *Diagnóstico socioeconómico, potencialidades productivas y resumen de propuestas de inversión en el municipio de la Blanca.* Universidad de San Carlos de Guatemala, 2018.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

Pel que fa al poder decisor de les dones en el si de les organitzacions, l'àmplia majoria (74%) reconeix a altres dones que ocupen llocs de certa responsabilitat com vocalies, secretaries (ambdues 53%) i presidències (33%). Es tracta d'una tendència en augment a mesura que la societat es feminitza i les dones assumeixen el seu enfocament sobre el lideratge comunitari.

Alhora que es produeix aquest ascens social, diferents estudis tracten de la criminalització de la protesta, de caire masclista, contra les dones indígenes i camperoles, especialment les líders que lluiten per la defensa dels drets de les seves comunitats. Això s'uneix a la ja de per si insistent criminalització dels moviments indígenes i camperols en general per part de l'agroindústria i de la cosmovisió que la sosté, que converteix les dones en víctimes per partida doble: d'una banda, per ser indígenes o camperoles, i de l'altra, pel simple fet de ser dones i ocupar llocs abans reservats a la figura masculina.

En aquest sentit, els habitants de les comunitats de la Blanca parlen sobre els diferents tipus d'atacs que reben dintre de les comunitats on els tracten de ganduls, de guerrillers, de "per què no treballen en lloc d'estar molestant als que sí treballen", etc. Aquesta pressió també es percep dins de les seves famílies perquè el fet d'estar organitzats i participar en reunions "els treu temps per treballar" i, per tant, els seus ingressos, ja que depenen dels seus cultius i "algú ha de tenir cura del blat morar quan no hi són". Els atacs contra les dones són més perversos perquè van dirigits a la

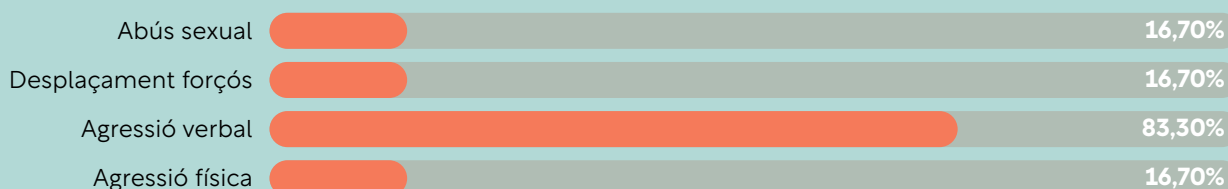
seva condició de dones: per exemple, si són solteres, "que es busquin un marit en lloc d'estar molestant", i si són casades, que "s'haurien de dedicar a la casa en lloc d'estar al carrer".⁸⁵

De fet, la mateixa Comisió Interamericana de Derechos Humanos⁸⁶ denuncia una constant successió d'agressions, amenaces i assetjament contra les organitzacions de la societat civil, com ara l'"ús diferenciat de la violència en contra de les líders i defensores camperoles i indígenes, i un increment de la violència sexual i de gènere en contra seva, com a part d'una estratègia per forçar processos de migració d'aquestes dones del camp a la ciutat, perquè cedeixin els seus territoris a les activitats extractives."

Tot i ser conegudes aquestes pràctiques d'atemoriment comeses per moltes empreses extractives cap a la societat civil i camperola en el context de les seves reivindicacions⁸⁷ en el cas de BANASA i el Grup HAME, només el 17% de les dones entrevistades denuncien agressions en el context laboral per part dels guardes de seguretat d'aquestes empreses, sobretot amenaces verbals o enraonies, mentre que la majoria (82%) considera que no ha rebut cap mena de violència.

Tanmateix, l'enfocament canvia quan l'abordem de manera general. Des d'aquest punt de vista, el 83% de les dones sí que assenyala haver patit algun tipus d'agressió verbal en algun moment per participar en organitzacions d'autodefensa, independentment de l'escenari.

HA SOFERT ALGUNA PERSECUCIÓ PEL FET DE PARTICIPAR EN ALGUNA LLUITA?

⁸⁵ *El Observador*, 2019.

⁸⁶ CIDH, 2020.

⁸⁷ VAA. *La Agenda de la Sociedad Civil frente a las Industrias Extractivas en Guatemala*. CONGCOOP, Coordinación de ONG y Cooperativas, 2017.

PART 3:

CONCLUSIONS

1. DRETS HUMANS: RESPONSABILITATS COMPARTIDES

Extractives de recursos, extractives de drets

Com hem vist al llarg de la nostra anàlisi, l'activitat extractiva de monocultiu i la seva imbricació en el teixit del comerç internacional capitalista és, sens dubte, una de les principals responsables del desequilibri ecològic i de les desigualtats mundials, contribueix de manera determinant al canvi climàtic i porta en el seu ADN l'acaparament de terres i recursos en els països productors, la qual cosa afavoreix l'enriquiment dels grans terratinents i de les multinacionals agroalimentàries i perpetua una mena d'entroncament patriarcal que empobreix els petits agricultors i les comunitats indígenes mitjançant, sobretot, la desposseïció territorial i corporal de les dones.

Les desigualtats i la pobresa inherents a l'activitat de l'agroindústria al Sud global no són sinó la conseqüència d'una clara i reiterada vulneració dels drets humans que, en el cas dels monocultius de palma d'oli i de plàtan de la Blanca (Guatemala), es manifesta en l'acaparament de terres, d'aigües, boscos, pastures i de la biodiversitat animal i vegetal.

A més, des del punt de vista cultural de la cosmovisió maia i en general indígena, aquesta activitat extractiva ataca l'arrel dels preceptes de coexistència entre l'ésser humà i la natura, i obliga les petites comunitats a entrar en la roda de la cultura individualista i monetarista basada en la separació humana del seu entorn que, fet i fet, és la base final del negoci global de sistema.

A la llarga, aquest cercle viciós pretén fragmentar les comunitats a través d'un discurs marquetinià —difós per l'empresa agroalimentària i pels mateixos membres de les institucions governamentals— sobre les virtuts dels monocultius, atemptant contra la seva cohesió social i permetent que se segueixin vulnerant els drets humans a l'alimentació, l'aigua, la salut i la integritat física, entre d'altres, tal com hem comprovat en el cas de la Blanca.

En aquest sentit, i encara que la principal executora d'aquestes vulneracions és la mateixa agroindústria i els grans interessos econòmics que la sustenten a escala internacional, també ho són subsidiàriament els estats del Sud global; i en el cas de la Blanca, l'estat de Guatemala. Aquest, que hauria de ser el principal garant dels drets de la ciutadania en virtut d'haver ratificat els acords internacionals de drets humans, no només s'absté d'exercir un control efectiu i independent de les activitats associades als monocultius, sinó que promou i incentiva la seva prosperitat, i és, per tant, corresponsable d'aquesta vulneració de drets i de la consegüent desposseïció i violència contra les dones.

La tebiesa jurídica i la responsabilitat de l'estat de Guatemala

A tall d'exemple, la supervisió des de 2003 del Ministerio de Ambiente y Recursos Naturales de Guatemala (MARN) no impedeix que les empreses desenvolupin les seves activitats sense implementar un estudi d'impacte ambiental previ, tal com exigeix la llei. A més, no s'emet cap tipus de sanció llevat que hi hagi denúncies ciutadanes.

Pel que fa a l'ús d'agroquímics perillosos, no existeix tampoc cap intervenció, ja que la reglamentació guatemalenca és molt limitada: només registra els productes i no té en compte la capacitació i informació de les persones que els manipulen o que en poden quedar afectats,⁸⁸ la qual cosa dona màniga ampla perquè les persones que hi entren en contacte pateixin conseqüències sobre la salut.

A més, malgrat ser tan sensible la seva gestió respecte a l'ús i als drets sobre l'aigua, Guatemala no compta amb una llei contra els delictes d'usurpació o contaminació d'aigües. Aquesta mancança atorga total impunitat a les empreses com BANASA i HAME en la seva política de descontrol sobre els residus.⁸⁹ A més, les Juntas Coordinadoras de Cuenca promocionades pel Ministerio de Ambiente no utilitzen criteris tècnics per estimar els cabals necessaris que cal destinar a les comunitats afectades per l'agroindústria ni per poder preservar els ecosistemes on es desenvolupa l'activitat.

Malgrat que les sentències de Tribunal Latinoamericano del Agua i les recomanacions de la Comisión Interamericana de los Derechos Humanos donen suport a les denúncies de les comunitats de la Blanca sobre aquestes qüestions, el Govern de Guatemala segueix sense fer un pas endavant per controlar l'activitat d'aquestes empreses, de manera que s'infereix, segons les agrupacions de defensa ambiental de la Blanca,⁹⁰ que "fomenta el model de desenvolupament agroindustrial basat en el monocultiu que vulnera sistemàticament els drets humans, els ecosistemes i les formes de vida tradicionals".

D'allò local a allò global: incidència sobre l'agronegoci i els actors governamentals del Nord

A l'altra cara de la moneda, trobem les entitats supranacionals occidentals com la UE que, mitjançant els acords comercials amb el Mercat Comú Centreamericà (MCM), d'una banda, i bilateralment entre els seus estats i Guatemala de l'altra, instauren el marc legal internacional necessari perquè els productes de la indústria extractiva de monocultiu arribin al consumidor euro-

⁸⁸ Ley de Registro de Productos Agroquímicos. 2010. Gobierno de Guatemala.

⁸⁹ *El Observador*, 2019.

⁹⁰ La Pastoral de la Tierra, Comité de Unidad Campesina.

peu sense més dificultats. No només això, sinó que, com hem pogut comprovar, fins i tot se sobrepassen sistemàticament certes quotes d'importació d'aquests productes, com la del plàtan, sense cap conseqüència per als infractors.

Aquesta situació, que es produeix en un marc macroeconòmic de deute il·legítim dels països de Sud global amb els del Nord global (una mena de mecanisme d'extorsió postcolonial⁹¹), permet a organismes com la UE desenvolupar les negociacions des d'una clara situació de superioritat respecte als països centreamericans com Guatemala.

Així, els condicionaments de respecte mediambiental i dels drets humans no són prioritaris en la mesura en què el govern de Guatemala està vinculat a aqueta lògica de venda i productivitat agrària —de la qual depenen les seves xifres macroeconòmiques— i que la UE només posa damunt la taula aquests assumptes

quan la pressió popular de la ciutadania és ineludible⁹² i, tot i amb això, un cop aprovada la resolució restrictiva de torn, dona via lliure que altres productes similars substituïxin el buit de mercat.

Davant d'aquesta situació de vulneració constant dels drets humans i ambientals, per via directa o indirecta, les comunitats de la Blanca, a través de les organitzacions de defensa de la terra, segueixen insistint a portar les seves denúncies contra l'estat de Guatemala a instàncies superiors com la Comisión Interamericana de Derechos Humanos.

Així mateix, des d'Europa existeixen, com hem vist, molts moviments ecologistes que pressionen la UE i estats com l'espanyol perquè desisteixin de fomentar la producció i el consum d'agrocombustibles o de plàtans importats des de l'Amèrica Central.

2. ES POT ATURAR L'ACAPARAMENT DE TERRES? DE LA SOBIRANIA ALIMENTÀRIA A UNA NOVA CULTURA DE RELACIÓ AMB LA TERRA

Sobirania alimentària: acció crítica i descolonització discursiva

Segons afirmen Altieri i Nichols,⁹³ el món ja produeix prou productes comestibles per alimentar els 9 mil milions de persones que s'esperen per a l'any 2050, però encara hi ha més de mil milions de persones famolenques de resultes, en gran part, de l'acaparament de terres que s'estén mundialment a imatge i semblança del que passa a la Blanca.

En aquest context, no hi ha dubte que com a humanitat necessitem un nou paradigma de desenvolupament agrícola, que s'hauria de basar precisament en "els estils d'agricultura indígena-camperola desenvolupats per la majoria dels 1.500 milions de petites agricultores i agricultors que treballen uns 350 milions de petites finques i que produeixen en el 30% de la terra arable no menys del 50% dels aliments per a consum domèstic al món".⁹⁴

Però per tal que l'anomenat "paradigma agroecològic" a què al·ludeixen els dos autors sigui de debò socialment i ambientalment responsable, s'ha de circumscriure a la lògica de la relocalització de la producció i de la desco-

lonització discursiva de la ciutadania, tant al Nord com al Sud global.

Des d'aquest punt de vista cal un ampli empoderament social i comunitari, una sobirania alimentària efectiva dels pobles i de les comunitats del Sud global com la Blanca i una consciència global en la ciutadania del Nord que doni suport a aquesta visió. L'autodefinició política i la reivindicació d'un marc legal que permeti a les comunitats camperoles gestionar les seves terres lliurement, recuperant els seus valors ancestrals, és cabdal per a la redistribució de la propietat de les terres i, en conseqüència, dels aliments o de l'aigua per implementar una nova forma de vida que recuperi els valors ancestrals i que retorni la dignitat a les dones i, consegüentment, a les comunitats en conjunt.

A l'altre costat de l'Atlàntic, a més del paper transformador del consum crític i responsable,⁹⁵ sens dubte es dona una urgència en el mateix sentit: la recuperació dels sabers tradicionals, cooperatius i sostenibles relacionats amb el sistema de producció alimentària no només permetrà a la llarga mitigar els efectes del canvi climàtic, perquè evitarà les importacions alimentàries, sinó que

⁹¹ Llistar, D. Anticooperación: Interferencias Norte-Sur. Los problemas del Sur Global no se resuelven con más ayuda internacional, Barcelona, Icaria, 2009.

⁹² Com hem vist amb la restricció de la importació de la palma d'oli fins a desaparèixer el 2030.

⁹³ Altieri, M. Ángel, & Nicholls, C. I. (1). "Agroecología: Única esperanza para la soberanía alimentaria y la resiliencia socioecológica". Agroecología, 7(2), 65-83.

⁹⁴ Altieri y Nichols.

⁹⁵ M. González de Molina & J. Infante. "Agroecología y Decrecimiento. Una alternativa sostenible a la configuración del actual sistema agroalimentario español", Revista de Economía Crítica, Asociación de Economía Crítica, 2010.

a més contribuirà a posar fi a l'acaparament de terres al Sud global, i donarà suport a l'emancipació dels pobles que són desposseïts de les seves

De la Blanca al món: cap a un canvi de model amb mirada feminista, comunitària i transcultural

Des d'aquest punt de vista, l'agroecologia és, més que un simple model productiu i de consum sostenible, una cultura de la recuperació de la vida harmoniosa de l'ésser humà amb el seu entorn. Més enllà fins i tot, moviments com el de la permacultura, són precisament un reflex que, a Occident, la inquietud per recuperar una vida que situï l'ésser humà en un pla d'igualtat amb la natura (tal com encara es produeix en la cosmovisió i tradició maia) ve de lluny.⁹⁶

En aquest sentit, l'exemple de les comunitats de la Blanca hauria de servir, no solament per reivindicar i blindar els drets humans, ambientals i de la dona a Guatemala, a Amèrica Llatina i al Sud global, sinó també per cocrear globalment un nou sistema de producció agroalimentària molt més alineat amb el cicle

mateix de la vida, una empresa a la qual el Feminisme Comunitari Territorial té molt a aportar. Segons recalca Cabnal, "en la mesura en què ens reconeguem en la diferència i repensem com construir diàlegs pensants, que senten i respectuosos, podem seguir ajuntant les nostres accions de manera coherent contra els patriarcats i contra les hegemonies dominants. Aquesta acció no només és competència de les dones, convida els homes, els companys, els germans indígenes, els occidentals i la cooperació solidària a reflexionar sobre les aportacions que fan a les lluites socials i dels pobles".⁹⁷

Aquesta combinació de sabers, experiències i cosmovisions, basada en el respecte i l'acceptació mútua en l'àmbit de la conservació dels nostres recursos naturals, permet construir una autèntica visió ecològica transcultural tant al Sud com al Nord global⁹⁸: "Avui no són tan sols els pobres els qui han de ser alliberats de la captivitat d'un model de desenvolupament que els nega la dignitat, dilapida els recursos i trenca l'equilibri generat al llarg de milions d'anys de treball. El clam dels pobres s'uneix al crit de la Terra. I a partir d'aquí s'eixampla l'alliberament veritablement integral i universal de l'ésser humà, perquè afecta totes les persones i el planeta sencer."

⁹⁶ D. Holmgren. *Permacultura: Principios y Senderos más allá de la Sustentabilidad*, 1978.

⁹⁷ Cabnal, 2010.

⁹⁸ L. Boff. *Ecología: grito de la tierra, grito de los pobres*, 2011.

REFERÈNCIES

- Alejos, J. *Identidad maya y globalización*. Centro de Estudios Mayas, 2004. IIFL, UNAM.
- Altieri, M. Ángel, & Nicholls, C. I. "Agroecología: Única esperanza para la soberanía alimentaria y la resiliencia socioecológica" en *Agroecología*, núm 7(2), 65-83. Universidad de Murcia, 2011.
- Boff, L. *Ecología: grito de la tierra, grito de los pobres*. Ed. Trotta, Madrid, 2011.
- Borras, J et. al. *El acaparamiento de tierras en América Latina y el Caribe visto desde una perspectiva internacional más amplia*. FAO, Santiago de Chile, 2011.
- Cabnal, L. "Acercamiento a la construcción de la propuesta de pensamiento epistémico de las mujeres indígenas feministas comunitarias de Abya Yala" en *Feminismos diversos*. ACSUR-Las Segovias, 2010.
- Castañeda, F. *Impactos ambientales y a los modos de vida de los monocultivos industriales en el municipio de la Blanca y área de influencia*. Informe final. La Pastoral de la Tierra, Guatemala, 2020.
- Celis, R. y Aierdi, X. "¿Migración o desplazamiento forzado? Las causas de los movimientos de población a debate" en *Cuadernos Deusto de Derechos Humanos*, núm 81. Universidad de Deusto, Bilbao, 2015.
- Chirix, E. *Estudio sobre racismo, discriminación y brechas de desigualdad en Guatemala: una mirada conceptual*. CEPAL, Naciones Unidas, 2019.
- Estuardo, V. *Diagnóstico socioeconómico, potencialidades productivas y resumen de propuestas de inversión en el municipio de la Blanca*. Universidad de San Carlos de Guatemala, 2018.
- Galeano, E. *Las venas abiertas de América Latina*. Ed. Siglo XXI, México, 1971.
- García Marroquín, R. M. *El impacto climático en el corredor seco de Guatemala*. Universidad San Carlos de Guatemala, 2019.
- Giménez, J. "La indígena desterrada por feminista" en *El País*, 9 de junio de 2017.
- González, M. e Infante, J. "Agroecología y Decrecimiento. Una alternativa sostenible a la configuración del actual sistema agroalimentario español" en *Revista de Economía Crítica*, núm. 10, Asociación de Economía Crítica, 2010.
- Harris, M. *Vacas, cerdos, guerras y brujas: los enigmas de la cultura*. Alianza Editorial, Madrid, 1974.
- Hernández, J. *Estudio histórico sobre los orígenes y traslados de propiedad de la Hacienda Ocos y la Blanca, ahora municipio la Blanca, en el departamento de San Marcos*. La Pastoral de la Tierra. Guatemala, 2019.
- Holmgren, D. *Permacultura: Principios y Senderos más allá de la Sustentabilidad*. Ed Kaicron, (1978) 2007.
- Loening, L. y Markussen, M. "Pobreza, deforestación y sus eventuales implicaciones para la biodiversidad en Guatemala" en *Economía, Sociedad y Territorio*, vol. IV, núm. 14, julio-diciembre, 2003.
- López García, J. "El mundo al revés: sobre ladinos que quieren ser mayas en Guatemala", en *Amérique Latine Histoire et Mémoire*. Les Cahiers ALHIM, 2005.
- Llistar, D. *Anticooperación: Interferencias Norte-Sur. Los problemas del Sur Global no se resuelven con más ayuda internacional*. Ed. Icaria, Barcelona, 2009.
- Martínez-Alier, J. *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Ed. Icaria, Barcelona, 2011.
- Morales, M.R. "Hacia una teoría del mestizaje intercultural diferenciado". *Revista Iberoamericana*, 20-2, 2009: 221-251. University of Northern Iowa, 2009.
- Nolte et al. *International Land Deals for Agriculture. Fresh insights from the Land Matrix: Analytical Report II*. Bern, Montpellier, Hamburg, Pretoria, 2016. Centre for Development and Environment, University of Bern; Centre de coopération internationale en recherche agronomique pour le développement; German Institute of Global and Area Studies; University of Pretoria; Bern Open Publishing.
- Raygada, R. *Manual técnico para el cultivo de palma aceitera*. CND-VD-DEVIDA y PRODATU, 2005.
- Sandoval, C. "No más muros: exclusión y migración forzada en Centroamérica." en *Anuario de Estudios Centroamericanos*. Vol. 42, 2016. Pág. 521-527. Universidad de Costa Rica.
- Secaira, E. *La conservación de la naturaleza, el pueblo y movimiento Maya, y la espiritualidad en Guatemala: implicaciones para conservacionistas*. PROARCA/CAPAS, Guatemala, 2000.
- Sieder, R. y Macleod, M. "Género, derecho y cosmovisión maya en Guatemala" en *Desacatos*, núm.31. Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, México, 2009.
- Toriello, J. *Los Mames*, Monografía, CONECULTA, México, 2006.
- VVAA. *Alianzas público privadas para el desarrollo de negocios. Informe de país: Guatemala*. FAO, 2013.

EL CAS DEL MONOCULTIU DE PLÀTAN I PALMA D'OLI A LA BLANCA

- VVAA. *Canasta Básica Alimentaria (CBA) y Canasta Ampliada (CA)*, enero de 2020. INE. Guatemala, febrero de 2020.
- VVAA. *Censo Nacional de Población*. Diversas ediciones. Instituto Nacional de Estadística (INE), Guatemala, 2013-2018.
- VVAA. *Conflicto agroambiental en las comunidades de la Blanca / Río Pacayá. Violaciones de derechos humanos*. Pastoral de la Tierra de la Pastoral Social Diócesis de San Marcos, Guatemala, 2020.
- VVAA. "Datos Macro" en *Diario Expansión*, 2019.
- VVAA. *Declaración final de la Relatora Especial de las Naciones Unidas sobre los derechos de los pueblos indígenas, Victoria Tauli-Corpuz al concluir su visita a Guatemala del 1 al 18 de mayo de 2018*. ohchr.org, 2018.
- VVAA. "Declaración III Conferencia Especial para la Soberanía Alimentaria, por los Derechos y por la Vida. Buenos Aires, 22 al 25 de marzo de 2012." *En Boletín 177*, WRM, Buenos Aires, 2012.
- VVAA. *Encuesta Nacional Agropecuaria. Superficie cultivada con palma africana del 2003 al 2015*. INE, Guatemala, julio de 2016.
- VVAA. "Evaluación de la sostenibilidad de los biocarburantes" en *Informe de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité de las Regiones. Informe de situación en materia de energías renovables*. Comisión Europea, Bruselas (Bélgica), 2019.
- VVAA. *Informe alternativo a los informes periódicos 14º y 15º del Estado de Guatemala sobre la aplicación de la Convención Internacional sobre la Eliminación de todas las Formas de Discriminación Racial*. Organizaciones de pueblos indígenas de Guatemala. CERD, 2015.
- VVAA. *Más allá del conflicto, luchas por el Bienestar - Informe Nacional de Desarrollo Humano 2015/2016*. PNUD, Ciudad de Guatemala, 2016.
- VVAA. *La Agenda de la Sociedad Civil frente a las Industrias Extractivas en Guatemala*. CONGCOOP, Coordinación de ONG y Cooperativas, 2017.
- VVAA. "La Blanca, un municipio invadido por los monocultivos" en *El Observador*. Año 13/14. Núm. 65. Diciembre 2018-Marzo de 2019.
- VVAA. *Las mujeres indígenas y sus derechos en las Américas*. CIDH y OEA, 2017.
- VVAA. *Ley de Registro de Productos Agroquímicos*. Gobierno de Guatemala, 2010.
- VVAA. *Los productores europeos de plátanos y bananas se unen en la lucha por una producción más sostenible* en Eldiario.es, 9 de abril de 2019.
- VVAA. *Not in my tank*. Campaña de organizaciones ecologistas europeas para que la UE prohíba el uso de agrodiésel, 2019-2020.
- VVAA. *Perspectivas para el comercio mundial de bananos y frutas tropicales*. 2019-2028. FAO, 2019.
- VVAA. *Plan Nacional Integrado de Energía y Clima (2021-2030)*. Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico. Gobierno de España. Madrid, 2020.
- VVAA -Red de Observatorios-. "Flujos migratorios laborales intrarregionales: situación actual, retos y oportunidades en Centroamérica y el Caribe" en *Informe Guatemala*, OIT, 2012.
- VVAA. *¡Se adueñan de la tierra! El proceso de acaparamiento agrario por seguridad alimentaria y de negocios en 2008*. Informe, GRAIN, Barcelona, 2008.
- VVAA. *Si es palma no es bio*. Informe de Ecologistas en Acción. Madrid, 2019.
- VVAA. *The global land grab. A primer*. Transnational Institute -TNI-, 2013.
- VVAA. *XI Censo Nacional de Población y VI de Habitación (Censo 2002) - Pertenencia de grupo étnico*. Instituto Nacional de Estadística (INE), Guatemala, 2002.
- Zhang, L. et Al. "Exposure to glyphosate-based herbicides and risk for non-Hodgkin lymphoma: A meta-analysis and supporting evidence" en *Mutation Research/ Reviews in Mutation Research* Volume 781. Pág. 186-206. Ed.Elsevier, 2019.

Autoria i edició:

Setem Catalunya

Assistència a la investigació:

Pastoral de la Tierra, Diócesis de San Marcos.

Il·lustracions:

Mireia Pujol Riera.

Disseny i maquetació:

Eudald Pla.

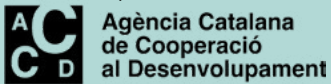
Fotografies:

Pastoral de la Tierra, Diócesis de San Marcos.

Agraïments:

Amb el suport de:

@SETEM CATALUNYA. JUNY DE 2020

Succionadora d'aigua per a la plantació de palma d'oli.